

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM
VAZIRLIGI**

QARSHI MUHANDISLIK IQTISODIYOT INSTITUTI

«Kasbiy ta’lim va o‘qitish uslubiyoti» kafedrası

PSIXOLOGIYA

ma’ruzalar matni

(1-qism)

Qarshi – 2010

Tuzuvchi: **«Kasbiy ta'lim va o'qitish uslubiyoti»
kafedrası dotsenti Z.L. Botirov**

Taqrizchilar: Qarshi davlat universiteti «Kasb ta'limi»
fakulteti, «Ishlab chiqarish asoslari» kafedrası
dotsenti, p.f.n. **Q.O. Mustafayev,**
Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti
«Kasb ta'limi» fakulteti, «Kasbiy ta'lim va
o'qitish uslubiyoti» kafedrası
dotsenti **H.A.Ravshanov**

Ma'ruzalar matni 5140900-«Kasb ta'limi (Iqtisodiyot)» yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, unda pedagogik-psixologik bilim asoslari mux-tasar tarzda bayon etilgan.

Ma'ruzalar matnlari to'plami institut Uslubiy Kengashi tomonidan (bayon №5, 28.05.2010 y.) o'quv jarayonida foydalanishga tavsiya etilgan.

Annotatsiya

Ushbu ma'ruzalar matni to'plami bakalavriat ta'lim standartlariga kiritilgan «Psixologiya» fanini ixtisosligi «Psixologiya» va «Pedagogika» bo'lmagan oliygohlarda o'qitishga mo'ljallangan.

To'plamda psixologik bilim asoslari muxtasar tarzda bayon etilgan bo'lib, undagi ma'lumotlar yoshlarni o'z-o'zini, o'zgalarni bilish, turli vaziyatlar va turli guruhlarda muomala qilish sirlari, erkin, mustaqil fikrlash omillari, psixik hodisalar, qonuniyatlarni bilgan tarzda ularni boshqarish to'g'risidagi ma'lumot bilan tanishtiradi.

To'plamda Har bir ma'ruza uchun reja, qisqacha uning mazmuni, mavzuga oid tayanch so'zlar, adabiyotlar ro'yxati hamda mustaqil ishlash, auditoriyada muhokama qilish uchun savol va topshiriqlar berilgan.

Аннотация

Данный сборник текстов лекций предназначен для студентов высших учебных заведений не специализирующихся по направлению психологии и педагогики.

В сборнике изложены основы психологических знаний, которые знакомят учащуюся молодёжь как вести себя в различных ситуациях и общественных местах, развивает свободное, самостоятельное мышление, при знании законов психических событий даёт сведения об управлении ими.

В сборнике даётся план каждой лекции, краткое содержание, тематические термины список литературы, вопросы и задания для самостоятельной работы и обсуждения в аудитории.

Abstract

This collection of text lecture is intended for students of the high educational none technical institutes in psychologies and pedagogic directions.

Bases of the psychological knowledge's, which introduce the training youth what behave in different situation and public places, develops free, independent thinking, at knowledge of the laws psychic event gives information about management them are stated in this collection.

Plan to each lectures, short contents, thematic terms list of literature, questions and tasks for independent work and discussion in auditoriums is given in this collection.

Kurs uchun mavzular va ularga ajratilgan soat

№	Mashgʻulot mavzulari	Ajratilgan soat
1.	Psixologiya fanining predmeti va fanlar tizimida tutgan oʻrni	2
2.	Hozirgi zamon psixologiya fanini tuzilishi, metodlari	4
3.	Biologik evolyutsiyada psixikaning paydo boʻlishi va rivojlanishi	4
4.	Shaxsning tuzilishi va shakllanishi. Shaxs psixologiyasi	4
5.	Shaxs faoliyati. Faoliyat haqida umumiy tushuncha	4
6.	Guruh va jamoa psixologiyasi	4
7.	Diqqat. Diqqat haqida tushuncha	2
8.	Shaxsning bilish jarayonlari. Sezgi	2
9.	Idrok: idrok haqida tushuncha	2
10.	Xotira. Xotira haqida tushuncha	2
11.	Tafakkur. Bilish faoliyatining oliy shakli-tafakur haqida tushuncha	2
12.	Nutq va muloqot	2
13.	Xayol. Xayol haqida tushuncha	2
	Jami soat	36

KIRISH

XXI asrning buyuk o'zgarishlar davri bo'lishiga shubha yo'q. Bu o'zgarishlar avvalo inson tafakkurida, uning fikrlash tarzida ro'y berishi muqarrar. Tabiiyki, bu holat shaxs ma'naviyati va u orqali jamiyatning ma'naviy qiyofasiga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti I.A.Karimov milliy istiqlool mafkurasini shakllantirish ishining hayotiy zarurati va dolzarbligi haqida gapirar ekanlar, «Milliy g'oya birinchi navbatda yosh avlodimizni vatanparvarlik, el–yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning qalbiga insonparvarlik va odamiylik fazilatlarini payvand qilishdek olijanob ishlarimizda madadkor bo'lishimiz zarur», deb alohida ta'kidlaydilar. Bu vazifalar, birinchi navbatda kelajakning bunyodkorlari bo'lmish yosh avlodning bilim olish, yuqori malakali kadrlar bo'lib o'z yurti va xalqiga sitqidildan xizmat qilish, ozod yurt ravnaqi va baxt saodati uchun halol mehnat qilishga o'rgatishni nazarda tutadi. Zero, mustaqillik aynan fidoiy, o'z Vatani manfaatlariga g'oyat sadoqatli, yuqori malakali kadrlarning jamiyatni boshqarishni taqozo etadi.

Ushbu ma'ruzalar matni ham mustaqillikning bizga yaratgan cheksiz imkoniyatlari, ijodiy va mustaqil tafakkur qilishning dastlabki mevalaridan bo'lib, u jamiyatning yangilanishi davrida inson ma'naviyati va ruhiyatida ro'y beradigan o'zgarishlarning psixologik tabiatini anglashga yordam beradi. Mustaqil O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ulkan bunyodkorlik ishlari, shaxs kamoloti uchun yaratilayotgan shart-sharoitlar uning o'zligini anglab borishi va o'z ustida muttasil ishlagan tarzda yurt ravnaqi va Vatan taraqqiyoti uchun fidokorona mehnat qilish uchun iqtidori va aqli shuurini safarbar etishga undaydi. Islohotlar va ularning tom ma'nodagi mohiyatini esa birinchi navbatda yoshlar, ularning ilg'or vakillari bo'lmish talaba–yoshlar anglaydilar. Chunki zamonaviy kadrlar oldiga qo'yiladigan eng muhim vazifalardan biri – malakali mutaxassislar sifatida o'zligini, o'z qobiliyatlari, individualligi, shaxsiy fazilat hamda xislatlarini bilgan tarzda atrofidaqilar mehnatini oqilona tashkil etish va ijtimoiy foydali mehnatning barcha sohalarida iqtidorli kasb sohibi sifatida faollik ko'rsatishdir.

Bu o'rinda inson ruhiyati qonuniyatlarini o'rganuvchi psixologiya fanining o'rni va roli benihoya kattadir. Yosh avlodni yangicha ta'lim standartlari asosida, jahon talablariga javob beruvchi mutaxassislar qilib tarbiyalash ishi oliy o'quv yurtlarida taxsil olayotgan yoshlar uchun yangi darsliklar, o'quv qo'llanmalar, risolalar tayyorlashning ham yangicha uslublarini talab etmoqda. Ushbu ma'ruza matni yoshlarga aynan psixologik bilimlar asoslarini bersada, umid qilamizki, ularni o'z atrofida ro'y berayotgan islohotlarga xolis baho berish, o'zi va o'zgalar ruhiyati sir –

asrorlariga befarq bo'lmalik, o'z layoqatlarini o'stirishning elementar vositalaridan boxabar bo'lishga yordam beradi.

Bu ish esa o'zidan tashqari atrofdagilar bilan bo'ladigan muomalada eng ilg'or va Vatan mustahkamligiga xizmat qiluvchi fikrlarni ongga singdirish kabi muhim vazifani bajarishga xizmat qiladi. Zero, yurtboshimiz ta'kidlaganidek, bu ishlarning samarasi «...avvalambor, yoshlarimizning iymon – e'tiqodini mustahkamlash, irodasini baquvvat qilish, ularni o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan borkamol insonlar etib tarbiyalash» da ifodasini topadi.

1–mavzu. PSIXOLOGIYA FANINING PREDMETI VA FANLAR TIZIMIDA TUTGAN O'RNI

REJA:

1.1. Psixologiya fanining predmeti

1.2. Psixologiyaning fan sifatida rivojlanishi

1.3. Psixik hodisalar va ularning shakllari

1.4. Psixologik nazariyalarning yo'nalishlari

1.5. Hozirgi zamon psixologiya fani va uning fanlar tizimida tutgan o'rni

Mavzu yuzasidan tayanch so'zlar: psixologiya, psixik jarayonlar, bixevorizm, freydizm, psixik holatlar, xususiyatlar.

Foydalanish uchun adabiyotlar: 2, 3, 4, 5, 6.

1.1. Psixologiya fanining predmeti. Har bir fan boshqa fanlardan o'z predmeti bilan farq qiladi. Boshqa fanlardan farqli ravishda, psixologiya fanining predmeti, u bahs yurituvchi hodisalarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash va tushunish qiyinroq. Buning sababi psixik hodisalarning o'zgaruvchanligi, odamni qurshab turgan tashqi olamdagi hodisalardan farq qilishida. Psixologiyaning predmeti psixika deb atalmish turli hodisalar (idrok, xotira, tafakkur, iroda va huquq) bo'lib, ular voqelikdagi haqiqiy hodisa va fanlarga qarama-qarshi qo'yib kelingan. Psixologiyaning predmeti bo'lgan munosabat uning nomida aks ettirilgan. «Psixologiya» so'zi ikki (grekcha so'z «psyuxe» «jon, ruh», «logos» «ta'limot») birikmasidan iborat bo'lib, «ruh, jon» haqidagi ta'limot degan ma'noni anglatadi. Psixik hodisalarning barchasi «psixika», «odam psixikasi», «kishining ichki dunyosi», «ruhiy hayoti» kabi nomlar bilan ataladi.

Psixologiya rivojlanish tarixida psixologik bilimlarning to'planishi ikki yo'nalishda amalga oshgan:

Hayotiy psixologiya rivojlanishi;

Ilmiy psixologiya rivojlanishi.

Psixik jarayonlar, psixik xususiyatlar, psixik holatlar haqidagi bilimlar hali yuzaga kelmagan juda qadim zamonlardayoq hayotiy tajriba asosida yuzaga kelgan. Bu bilimlar turli amaliy faoliyat, hamkorlik, o'zaro munosabatlar jarayonida shakllanib avloddan-avlodga o'tib, tilda, xalq ijodiyotida, maqollarda, san'at asarlarida o'z ifodasini topgan. Masalan, odam xotira jarayonlari haqida ilmiy bilimga ega bo'lmasa ham biror matnni takror-takror o'qishi uni yaxshi esga olib qolishga yordam berishini bilgan. Bunday bilimlar keng tarqalgan bo'lib, ular atrofidagi odamlarning xulq-atvorini tushunishda, kishi o'z faoliyatini tashqi olamga, voqelikka to'g'ri, mos tashkil qilishga xizmat qilgan.

Ammo psixologiyadagi hayotiy bilimlarning ostida haqiqat, qonuniyat yotadi deb bo'lmaydi. Ikkinchidan ko'pchilik hayotiy bilimlardan turli kasblarga doir amaliy faoliyatda (pedagogika, tibbiyot, ishlab chiqarishda) foydalanib bo'lmaydi. Bu sohalarda ob'ektiv va ishonchli bilimlar talab qilinadi. Bunday bilimlar ilmiy bilimlardir.

Ilmiy psixologiya hayotdagi psixik faktlarni miqdor (reaksiya tezligi, xotira hajmi, diqqatning ko'lami va h.k.) va sifat jihatdan (idrokning konstantligi, tafakkurning mustaqilligi, xotiraning anglanganligi va h.k.) o'rganadi. Ilmiy psixologiya psixik faktlarni o'rganish va ularni tasvirlash bilan cheklanib qola olmaydi. Ilmiy bilish hodisalarni tasvirlashdan ularni tushuntirib berishga o'tishni talab qiladi. Buning uchun o'rganilayotgan psixik hodisa qaysi qonuniyatga bo'ysunishini aniqlash va o'rganish lozim. Chunki barcha psixik hodisalar doimo va bir xil tarzda yuzaga chiqmaydi. Bu hodisalar yuzaga chiqishi ma'lum qonuniyatlarga bog'liq. Shu sababli ba'zi hatti-harakat shakllari, odatlar kishining hayotga moslashishiga yordam bersa, boshqalari sharoit o'zgarganda o'zining maqsadga muvofiqligini yo'qotadi va hatti-harakatning yangidan shakllantirishni talab qiladi. Hatti-harakatni samarali ravishda qayta qurish uchun uning mexanizmlarini bilish lozim.

Hodisalar o'rtasidagi qonuniy bog'liqlikni bilishning o'zi ana shu qonuniyatni keltirib chiqaradigan mexanizmlarni ochib bera olmaydi. Psixik faoliyat u yoki bu psixik jarayonni yuzaga keltiruvchi aniq anatomik hamda fiziologik apparatlarning ishi bilan bog'liq bo'lganligi tufayli psixologiya bu mexanizmlarning tabiati va ta'sir masalalarini boshqa fanlar (fiziologiya, biofizika, bioximiya, kibernetika va boshqalar) bilan birgalikda aniqlaydi.

Shunday qilib, hozirgi zamon psixologiya fani psixik hodisalarni, ularning mexanizmlarini, ular ostida yotgan qonuniyatlarni o'rganuvchi fandır.

Psixologiya o'quv predmeti va fan sifatida farqlanadi. Psixologiya fan sifatida kishining psixikasini o'rganish, psixik hodisalar asosida yotgan yangi qonuniyatlar ochish, ruhiy hayotga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish, turli psixik hodisalarning mexanizmlarini o'rganish bilan shug'ullanadi.

Psixologiya o'quv predmeti sifatida esa talabalarni, o'quvchilarni, turli soha mutaxassislarini psixologiya fani tomonidan ochilgan yangiliklar, amaliy natijalar bilan tanishtiradi. Psixologiya o'quv predmeti sifatida psixologiya fanining barcha jabhalarini qamrab olmaydi, u faqat ma'lum yo'nalishdagi ishlarni yoritadi. Masalan, pedagoglar tayyorlovchi o'quv yurtlarida ta'lim va tarbiya jarayonini tashkil qilish va boshqarish bilan bog'liq muammolarning psixologik tahlilini va yechimlarini aks ettiradi.

1.2. Psixologiyaning fan sifatida rivojlanishi. Psixologiya tashqi olamni faol ravishda sezgilar, idrok, tafakkur, hissiyot va boshqa shaklda aks ettiruvchi psixik jarayonlar va psixik hodisalar haqidagi fandır. Ko'p asrlar davomida psixologiya tavsifiy bilimlar sohasi sifatida shakllanadi.

Qadimgi zamonlardan boshlab ijtimoiy hayot ehtiyojlari har bir kishidan boshqa kishilarning psixologik xususiyatlarini, ularning xarakterlarini xulq-atvorini o'rganishni va hisobga olishni taqozo qilgan. Hayot davomida boshqalarning xulq-atvorini kuzatish, ulardan amalda foydalanishga intilish jarayonida kishi ruhiy olamida (psixikasida) ko'p tushunarsiz, ba'zan sirli hodisalarga duch kelganlar. Bunday hodisalar jonning ishi deb tushunilgan. Ularning tasavvuricha, jon o'z mohiyatiga ko'ra o'lmas, boqiy, ko'rinmas, hidsiz, ilohiy (xudo tomonidan berilgan) xususiyatlardir. Tana jon uchun vaqtinchalik joy. Jon tanadan chiqib ketishi, qaytib kelishi mumkin, jon tanani boshqaradi deb hisoblaganlar. Kishilar hayotida uchraydigan (masalan, tush ko'rish, alahsirash, jahl, o'lim va h.k.) hodisalar jonning faoliyati va xususiyati bilan tushuntirilgan. Masalan, tush ko'rish-jonning tanadan chiqib ketishi va boshqa jonlar bilan uchrashishi, o'lim-jonning qaytib kelmasligi bilan tushuntirilgan. Jonning o'zini turlicha tasavvur qilganlar. Gretsiyalik mutafakkirlardan Geraklit (eramizdan oldingi VI asr) jonni «uchquncha»dan, Demokrit (eramizdan oldingi V asr) «olov atomi»dan iborat deb hisoblaganlar. Shu bilan birga tabiatni o'rganish, aniq va tibbiy fanlardagi rivojlanish, kishi tanasi tuzilish haqidagi bilimlarning boyishi natijasi psixika (jon) haqidagi bilimlar ham ilmiylashib borgan. Eramizdan oldingi VI asrda yashab o'tgan grek vrachi Alkmeon anatomiya hamda tibbiyot sohasidagi tajribalarga asoslanib,

psixikaning organi miya degan fikrni ilgari surdi. Keyinchalik ko'pchilik olimlar (shu jumladan Aristotel ham) psixikaning asosiy organi yurak degan fikrni himoya qilganlar. «Meditina fanining otasi» Gippokrat (eramizdan oldingi V asr) temperament haqidagi (sharqda temperament «mijoz» deb yuritilgan) ta'limotni yaratdi. Ularning fikricha kishi temperamenti kishi tanasidagi «sharbatlar» (suyuqliklar) aralashmasi va ularning nisbati bilan tushuntirilgan. Shunday qilib psixikani ilmiy tushunishga katta qadam qo'yilgan.

Ko'pchilik adabiyotlarda psixologiya fanining asoschilaridan biri («otasi») makedoniyalik mutafakkir Aristotel (eramizdan oldingi IV asr) deb ko'rsatiladi. Aristotel jonning rivojlanishi tirik tabiatning rivojlanishi bilan muvofiq boradi degan g'oyani ilgari surdi va himoya qildi. Unga qadar jon va tirik tana ikki xil narsa deb qaralar edi. Aristotel jon va tananing birligi haqidagi g'oyani maydonga tashladi. U psixika haqidagi fikrlarini «Jon haqidagi» risolasida aks ettirdi. Bu risola psixologiya fani sohasida maxsus yozilgan birinchi asar hisoblanadi. Aristotel tomonidan yoritilgan chizgilar, ularning turlari, asotsiatsiyalar haqidagi fikrlar bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q.

Eramizdan oldingi II asrda rimlik vrach Ralen fiziologiya va meditsina sohasida erishilgan yutuqlarni umumlashtirib, psixikaning fiziologik asoslari haqidagi tasavurlarni birmuncha boyitdi.

XVII asr biologik va psixologik bilimlar taraqqiyotida yangi davrni ochib berdi. Tana va jonni tushunish sohasida tubdan o'zgarishlar yuz berdi. Inson tanasi mashinaga o'xshatildi. Tana ham mashina singari ishlaydi deb qaraladi. Buyuk fransuz matafakkiri Dekart hatti-harakatlarning reflektor («refleks» so'zi frantsuz tilidan kirib kelgan bo'lib «aks ettirish» degan ma'noni anglatadi) xarakteri haqidagi g'oyani ilgari surdi.

XIX-XX asrga kelib barcha fanlar sohasida ayniqsa biologik va aniq fanlar erishilgan yutuqlar ta'siri ostida psixologiya fanida psixikani tushunish juda kata o'zgarishlar ro'y berdi.

XIX-XX asrda psixologiya mustaqil eksperimental fan sifatida rivojlandi. Bunga tabiiy fanlar sohasida ayniqsa biologiya, sezgi organlari fiziologiyasi, psixofizika va psixofiziologiya, oliy nerv faoliyati fiziologiyasining rivojlanishi psixologiyaga pedagogika, meditsina, ishlab chiqarish talabining kuchayishi sabab bo'ldi.

Psixologiyaning fan sifatida rivojlanishi tarixini to'rt bosqichga bo'lish mumkin:

Psixologiya jon, ruh haqidagi fan sifatida. Psixologiyaga bundan 2500 yil avval shunday ta'rif berilgan. U davrda inson hayotidagi ko'plab tushunarsiz voqealarni jon, ruh va uning xususiyatlariga bog'lab

tushuntirishga o‘ringanlar.

Psixologiya ong haqidagi fan. Tabiiy fanlarning rivojlanishi ta’siri ostida XVII asrda paydo bo‘ldi. Kishining fikrlash, his qilish, istaklarining namoyon bo‘lishini ong deb atadilar. Psixologiya fanining eng asosiy tadqiqot metodi - bu o‘z-o‘zini kuzatish va tahlil qilish hisoblangan.

Psixologiya xulq-atvor haqidagi fan sifatida. XX asrda shakllangan bo‘lib, psixologiya fanining asosiy vazifasi bevosita kuzatish imkoniyati bo‘lgan psixik hodisalar, ya’ni kishining xulq-atvori, harakatlari, reaksiyasi kabilarni o‘rganish hisoblangan. Kishining hattii-harakatlari ostida yotgan motivlar hisobga olinmagan.

Psixologiya psixik faktlarni, psixik hodisalarning mexanizmlari va qonuniyatlarini o‘rganuvchi fan sifatida. Hozirgi zamon psixologiya fani psixologiya fanining sifatida rivojlanishi falsafa, tabiiy va tibbiy fanlar, aniq fanlar sohasidagi ko‘plab boy tajribalarga asoslanib shakllangan.

1.3. Psixik hodisalar va ularning shakllari. Psixologiya fanining taraqqiyoti jarayonida uning o‘rganish ob’ekti ham aniqlashib bordi. Hozirgi zamon psixologiya fani «jon», «ruh»ni emas, balki insonning ichki dunyosini, ya’ni uning psixik xususiyatlarining yuzaga chiqishini o‘rganadi. Inson psixikasining barcha shakllari umumiy qilib **psixik hodisalar** deb ataladi. Odatda psixik hodisalarning uchta katta guruhi farqlanadi: psixik jarayonlar, psixik xususiyatlar (sifatlar) va psixik holatlar.

Psixik jarayonlar-ob’ektiv voqelikning sub’ektiv aks ettirilishi shakllaridir. Psixik jarayonlar yordamida tashqi olam o‘rganiladi, turli bilim, ko‘nikma, malakalar shakllantiriladi. Psixik jarayonlarning quyidagi asosiy turlari farqlanadi: sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol, tasavvur, emotsiyalar, iroda. Ular quyidagi uch guruhga birlashtiriladi: bilish jarayonlari, emotsional (hissiy) va irodaviy xususiyatlar.

Psixik xususiyatlar (sifatlar) – shaxsning individual psixologik xususiyatlari bo‘lib, ular bir kishini boshqalardan ajratib turuvchi, ular faoliyatining tipologiyasi, o‘ziga xos xususiyatlarini belgilab beradi. Psixik xususiyatlar (sifatlar) kishinig nisbatan turgan xususiyatlaridir. Ular individual hayot davomida asta-sekinlik bilan va kam darajada o‘zgaradi. Faqat juda katta ta’sirga ega bo‘lgan, favquloddagi ta’sirlar ostidagina psixik xususiyatlar keskin o‘zgarishi mumkin. Psixik xususiyatlarga temperament, xarakter, qobiliyatlar kiradi.

Psixik holatlar – kishi psixikasining dinamikasini, vaqt davomidagi o‘zgari-shini aks ettiradi. Psixik holatlar turli tashqi va ichki omillar ta’siri ostida yuzaga keladi va faoliyatning (o‘qish, mehnat, o‘yin) samaradorligiga ta’sir qiladi. Shu bilan birga psixik holatlar ma’lum faoliyatning na-

tijasiga munosabat oqibati shaklida ham yuzaga keladi. Psixik holatlarga toliqish, bezovtalik, g'azab, stress, monotonlik, dipretsiya, affekt, kayfiyat va boshqalar kiradi.

Yuqorida ko'rsatilgan barcha psixik hodisalar o'zaro chambarchas bog'liq va bir butun psixik faoliyatning tomonlari sifatida birgalikda yuzaga chiqadi.

Hozirgi davrda psixologiya fani bo'yicha o'quv qo'llanmalarda ko'rsatilmagan yana bir guruh psixik hodisalar mavjud. Bu guruh hodisalarni yuqorida tahlil qilingan uch guruhning birortasiga ham bevosita taalluqli bo'lmaydi. Bundan tashqari bu hodisalarning ko'pchiligining mohiyati, mexanizmlari to'liq o'rganilmaganligi uchun ular g'ayritabiyy, ilohiy, sirli hodisalar sifatida qarab kelinmoqda. Ularning barchasini para-psixologik hodisalar deb to'rtinchi guruhga birlashtirish mumkin. Para-psixologik hodisalarga tush ko'rish, gipnoz, telepatiya, telekinez, levitatsiya va boshqa turli-tuman ekstrosensor hodisalar kiradi. Bu hodisalarning ba'zilarining tabiati, mexanizmlari qisman o'rganilgan bo'lsa, boshqalar esa turli fan sohalari mutaxassislarini qiziqtirib kelayotgan muammolar qatorida turibdi.

1.4. Psixologik nazariyalarning yo'nalishlari. Psixologiya fanining ko'p yillik taraqqiyoti bir qancha yo'nalishlar maydonga keldi.

Psixologiya oqimlaridan biri BIXEVORIZM (inglizcha "bbehaviour" so'zidan olingan bo'lib, xulq-atvor ma'nosini bildiradi) dastavval AQSh da hayvonlarni kuzatish sifatida yuzaga keldi. Uning namoyondalari – D.Uotson (asoschisi), E.Torndayk. Bixevorizmning asosida psixologik tadqiqotning predmeti sifatida psixikani ongni inkor qilish yotadi. Ularning fikricha psixologiyaning o'rganish predmeti xulq-atvordir. Bixevoristlarning fikricha, psixologiyaning vazifasi stimulga (turtki, qo'zg'atuvchi) (S) ga qarab bunga qanday javob, reaksiya (R) bo'linishi va aksincha reaksiyaga qarab uning stimulini aniqlash, aytib berishdan iboratdir. Klassik bixevorizmning formulasi $S - R$ demakdir. Klassik bixevorizm mexanistik yo'nalish bo'lib, bu yo'nalish tarafdorlari ishining xulq-atvorini oddiy mexanik, bir taraflama tushuntirishga harakat qilganlar. Lekin hayotda bir stimul ko'plab, turli-tuman reaksiyalar, harakatlar tug'dirishi va aksincha bir xil reaksiyaning asosida bir-biriga o'xshamagan turli stimullar yetishi mumkin. Stimul va reaksiya orasidagi bog'lanishlar atrof-muhitning ta'siriga, kishining ichki dunyosiga, ongiga, qiziqishiga va boshqalarga bog'liq holda yuzaga chiqadi.

Shulardan kelib chiqqan holda neobixevoristlar (yangi bixevoristlar) o'z sxemalariga ko'p variantlilikni kiritganlar $S-R$ yoki R_2 yoki R_3 va h.k.

FREYDIZM. Asoschisi venalik psixiatr va psixolog Z.Freyd bo'lib, bu yo'nalish ko'pchilik psixologik oqimlar orasida eng ta'sirga ega bo'lgan oqimlardan biri. Ularning fikricha odamning hulq-atvori, hatti-harakatlari ikkita printsipga «rohatlanish prinsipi» (hayvonlar instinktiga o'xshash jinsiy moyillik ko'zda tutilgan) va «reallik prinsipi» (jamiyat talabiga mos kelmaydigan, uyat va man qilingan o'zining jinsiy hirsilariga erk bermasligi) ga bo'ysunadi. Rohatlanish va reallik prinsiplarining to'qnashishi natijasida qondirilmagan mayllar ongsizlik (ong osti) sohasiga siqib chiqariladi. Ammo ular butunlay yo'qotilmaydi, balki ongsizlik sohasidan turib kishi xulq-atvori va hatti-harakatlariga ta'sir qilib ba'zan boshqarib turadilar.

1.5. Hozirgi zamon psixologiya fani va uning fanlar tizimida tutgan o'rni. Hozirgi vaqtda psixologiya o'zining predmetiga, maxsus vazifalariga va maxsus tekshirish metodlariga ega. Bugungi kunda psixologiya sohasiga taalluqli bir qancha psixologik tashkilotlar, ilmiy muassasalar, o'quv yurtlari va nashriyotlar mavjud. Shuningdek, psixologlarning ilmiy assotsiatsiyalari va psixologlar jamiyati ish ko'rmoqda. Psixologiya muammolari bo'yicha Respublikamizda xalqaro konferensiyalar, kongresslar o'tkazmoqda. Psixologiya fanini, uning ilmiy va amaliy ahamiyatini hozirgi kunda hamma tan olmoqda. Ma'lumki psixologiya fani XX asrda falsafa fani tarkibidan mustaqil fan sifatida ajralib chiqdi. O'z-o'zidan ravshanki bu bilan psixologiya falsafadan chetda qolib, undan butunlay uzoqlashgani yo'q. Hozirgi zamon psixologiya fanining asosini falsafadagi ilmiy-falsafiy tasavvurlar, turli falsafiy qarashlar tashkil qiladi. Shu bilan birga psixologiya sohasida erishilayotgan ilmiy va amaliy yutuqlar o'z navbatida falsafa fanini, falsafiy amliyyot va nazariyani boyitadi.

Psixologiya fani faqatgina falsafa bilan emas, tabiiy fanlar bilan ham uzviy bog'liq. Bu borada psixologiya fanining rivojlanishiga fiziologiya sohasidagi yutuqlarning (miya faoliyati, nerv sistemasi, oliy nerv faoliyati, psixikaning reflektor tabiati, psixik jarayonlarning neyrofiziologik mexanizmlari haqidagi bilimlar) ta'sirining rolini oshirib baholash juda qiyin.

Tabiiy fanlar sohasida olingan bilimlar psixologiya fanining tabiiy-ilmiy asosi-ni tashkil qiladi.

Hozirgi zamon texnik taraqqiyoti kishi psixikasiga katta talablar qo'yadi. Barcha sohalarda psixik omillarning roli oshib bormoqda. Kishining xotirasiga, tafakkuriga, idrokiga, temperamenti xususiyatlariga, reaksiya tezligini hisobga olishga e'tibor kuchaymoqda. Chunki odamning ishda jiddiy xatolarga yo'l qo'ymasligi, ishni buzmasligi uning psixik va shaxsiy fazilatlariga ko'p jihatdan bog'liq. Shu sababli «odam-mashina» tizimini to'g'ri tashkil qilishda psixologiya fanining ahamiyati ortib

bormoqda. Bu esa texnik fanlar va psixologiya o'rtasidagi aloqalarning mustahkamlanishiga, bir-biriga kirishib ketishiga olib kelmoqda.

Psixologiya va pedagogika o'rtasidagi aloqalarni alohida ko'rsatib o'tish lozim. Garchi psixologiya va pedagogika o'zaro bog'liq fanlar bo'lmasada, ular orasidagi aloqa bir necha yillar mobaynida ko'p jihatdan psixologiyaning pedagogikaga «moslashuviga», pedagogika esa psixologiya sohasida erishilgan «tayyor mahsulotlarni» yuzaki hisobga olish tarzida bo'ldi.

Har tomonlama barkamol shaxsni tarbiyalash vazifasi psixologiya sohasida qo'lga kiritilgan yutuqlar ta'lim va tarbiya jarayonini takomillashtirishda psixologiyaning imkoniyatlaridan keng foydalanish imkonini beradi.

Psixologiya oldida turgan vazifalardan biri, pedagogik amaliyotda qo'llani-layotgan qoidalarni (ta'lim va tarbiya mazmuni, metodlari, usullari va h.k.) psixologik pedagogik amaliyotdan oldinda borishi, pedagogika uchun yangi yo'llar ko'rsatishi lozim. Psixologiyaning yordamisiz pedagogika o'z oldiga qo'ygan ko'plab vazifalarni muvaffaqiyatli hal qila olmaydi. Chunki texnik taraqqiyot, o'zlashtirilshi lozim bo'lgan informatsiyalar hajmi va o'zlashtirish sur'atini keskin oshishi, mustaqil va ijodiy fikrlashga talabning oshishi amalda psixologik bilimlardan keng foydalanishni taqozo etadi.

O'z –o'zini tekshirish savollari

1. Psixologiya so'zining lug'aviy ma'nosini aytib bering.
2. Psixologiya fanining predmeti nima ?
3. Psixologiyaning fan sifatida rivojlanishida Demokrit ta'limotini tushuntiring.
4. Psixologiyaning fan sifatida rivojlanishida asosiy to'rt bosqichni tushuntring.
5. Psixik jarayonlar deganda nimani tushunasiz ?
6. Psixik holatlar nima ?
7. Psixologik nazariyalarning asosiy yo'nalishlarini tushuntiring.
8. Bixevorizm yo'nalishini ta'riflang.
9. Freydizm nazariyasining asosini nima tashkil etadi ?
10. Psixik hodisalarning shakllarini aytib bering.

2-mavzu. HOZIRGI ZAMON PSIXOLOGIYA FANINING TUZILISHI VA METODLARI

REJA:

- 2.1. Hozirgi zamon psixologiya fanining tuzilishi va tarmoqlari
- 2.2. Psixologiya fanining asosiy prinsiplari
- 2.3. Hozirgi zamon psixologiya fanining metodlari
- 2.4. Psixologik tadqiqot o'tkazishning asosiy bosqichlari

Mavzu yuzasidan tayanch so'zlar: psixologik tarmoqlar (pedagogik, meditsina, yuridik, harbiy, sport, savdo, sotsial), metodlar (kuzatish, eksperiment, test).

Foydalanish uchun adabiyotlar: 2, 3, 4, 7.

2.1.Hozirgi zamon psixologiya fanining tuzilishi va tarmoqlari.

Hozirgi zamon psixologiya fani amaliyotning turli sohalar bilan bog'langan, g'oyat tarmoqlanib ketgan fanlar tizimidan iborat. Psixologiya fanining barcha sohalarini quyidagi asoslar bo'yicha klassifikatsiya qilish mumkin:

konkret faoliyatning psixologik tomoni;

taraqqiyotning psixologik tomoni;

insonning (taraqqiyot va faoliyat sub'ekti sifatida) jamiyatga bo'lgan munosabatning psixologik tomoni.

Konkret faoliyatning psixologik tomoni bo'yicha psixologiya fanining bir qator sohalarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Mehnat psixologiyasi. Mehnat psixologiyasi inson mehnat faoliyatining psixologik xususiyatlarini, mehnatni ilmiy asosda tashkil qilishining psixologik asoslarini o'rganadi. Odamning kasb uchun muhim ahamiyatga ega xususiyatlarini, mehnat malakalarining shakllanishi va taraqqiyoti qonuniyatlarini o'rganish, ishlab chiqarish vositalarining turli xususiyatlari (rangi, mosligi, joylashishi) ish joyi kabilar-ning kishiga (mehnatkashga) ta'sirini o'rganish mehnat psixologiyasining vazifasiga kiradi.

Mehnat psixologiyasining taraqqiyoti jarayonida uning tarkibidan bir qancha mustaqil sohalar ajralib chiqdi. Shulardan biri injenerlik psixologiyasi. Injenerlik psixologiyasi inson va mashina o'rtasidagi vazifalarni taqsimlash, ularning vazifalarini muvofiqlashtirish kabi muammolarni o'rganadi. Psixologiyaning bu sohasi asosan avtomatlashtirilgan sistemalarni boshqaruvchi operatorlarning faoliyatini o'rganadi. Ke-yingi yillarda mehnat

va injenerlik psixologiyasi tarkibidan avval aviatsiya, keyinchalik kosmik psixologiya ajralib chiqdi.

Pedagogik psixologiyaning predmeti ta'lim va tarbiya jarayonlarining qonuniyatlarini o'rganishdan iborat. Bu soha o'quvchilarda tafakkurning tarkib topishi, intellektual faoliyat malakalari va usullarini o'zlashtirishni boshqarish muammoalri, ta'lim samaradorligiga ta'sir qiluvchi psixologik omillarni, pedagoglar va o'quvchilar orasidagi munosabtlarni, o'quvchilardagi individual tafovutlar va ularni hisobga olishni, psixik taraqqiyotdan orqada qolgan bolalarga ta'lim va tarbiya berish kabi muammolarni o'rganadi.

Pedagogik psixologiyaning ta'lim psixologiyasi, tarbiya psixologiyasi, pedagogik faoliyat psixologiyasi, anomal rivojlangan bolalarga ta'lim va tarbiya berish psixologiyasi kabi ko'plab tarmoqlari mavjud.

Medsina psixologiyasi. Psixologiyaning bu sohasi tibbiyot xodimlarining faoliyatini, bemorlarning xulq-atvorini o'rganadi. Meditsina psixologiyasi quyidagi qismlarga bo'linib ketgan: neyro psixologiya–psixik xodimlarning millati fiziologik tuzilmalari, asoslarini, mexanizmlarni o'rganadi; psixofarmokologiya- davolashda qo'laniladigan turli xil dorilarning kishi psixikasiga ta'sirini o'rganadi; psixoterapiya-bemorlarni davolashda turli psixik ta'sirlardan foydalanish; psixoprofilaktika va psixogigiena-turli psixik kasalliklarning kelib chiqishi, ularni profilaktika qilish masalarini o'rganadi.

Yuridik psixologiya - huquq tizimida amalga oshirish mobaynida yuzaga keladigan masalalarni ko'rib chiqadi. Uning tarmoqlari: sud ishi psixologiyasi, kriminal psixologiya, penitensiar yoki axloq tuzatish mehnati psixologiyasi.

Harbiy psixologiya-jangavor harakatlar sharoitidagi odamning xulq-atvori, boshliqlar va ularning qo'l ostidagilar o'zaro munosabatlarining psixologik tomonlari «psixologik urush» olib borish va unga qarshi kurash kabi masalalarni o'rganadi.

Sport psixologiyasi- sportchi va uning shaxsiy xususiyatlari, ularni psixologik jihatdan tayyorlash shart-sharoitlari va vositalari, sport musobaqalarini tashkil qilish va o'tkazish kabi masalalarni o'rganadi.

Savdo psixologiyasi–xaridorlar psixologiyasini, talablarini, ularning individual xususiyatlarini hisobga olish, xizmat ko'rsatishning psixologik omillari, reklamalarni tayyorlash, ularning xaridorga ta'siri kabi masalalarni o'rgandi.

Yosh davrlari psixologiyasi- psixik xususiyatlarning yosh davomidagi dinamikasini, psixik taraqqiyot qonuniyatlarini o'rganadi. Yosh davrlari psixologiyasi quyidagi tarmoqlarga ega: bolalar psixologiyasi, o'smirlar

psixologiyasi, o'spirin yoshlar psixologiyasi, katta yoshli kishilar psixologiyasi, geranto psixologiya (qariyalar psixologiyasi).

Sotsial psixologiya (ijtimoiy psixologiya ham deb yuritiladi)-kishilar orasidagi munosabatlarda yuzaga keladigan psixik hodisalarni o'rgandi. Uning predmeti turli xildagi uyushgan va uyushmagan, rasmiy va norasmiy birlashmalardagi shaxslararo munosabatlarni o'rganish. Sotsial psixologiya ijtimoiy kayfiyatni, taqlid qilish hodisasini, «psixologik» yuqishni, guruhlardagi tabaqalanish va liderlik hodisalarini o'rganadi.

Shu tartibda psixologiya fanining boshqa sohalarini ham ko'rib chiqish lozim. Buz ulardan ba'zilarini sanab o'tish bilan cheklanamiz xolos. Bularga differensial psixologiya, siyosiy psixologiya, iqtisodiyot psixologiya, boshqaruv psixologiyasi, anomal taraqqiyot psixologiyasi va uning tarmoqlari, qiyosiy psixologiya (zoo psixologiya ham deb yuritiladi) va boshqalar.

2.2.

2-mavzu. HOZIRGI ZAMON PSIXOLOGIYA FANINING TUZILISHI VA METODLARI

Psixologiya fanining asosiy prinsiplari. Hozirgi zamon psixologiya fanining quyidagi prinsiplarini ko'rsatib o'tish mumkin: determinizm printsiipi, ong va faoliyat birligi printsiipi, psixikaning faoliyatda rivojlanish printsiipi.

Determinizm printsiipiga ko'ra, psixika yashash sharoiti bilan belgilanadi va yashash sharoiti o'zgarishi bilan o'zgaradi. Agar, hayvon psixikasi haqida gapiradigan bo'lsak, uning taraqqiyoti biologik qonuniyatlar asosida ro'y beradi. Inson psixikasining taraqqiyotiga esa ishlab chiqarish usullari, ijtimoiy tarixiy omillar ta'sir qiladi. Ong va faoliyat birligi - ong va faoliyat bir-biriga qarama-qarshi emas, ular bir butunlikni tashkil qiladilar. Ong faoliyatning ichki rejasini uning programmasini tashkil etadi. Psixikaning faoliyatda rivojlanishi prinsipiga ko'ra psixika taraqqiyot mahsuli, faoliyat natijasi deb qaraladi. Faoliyat jarayonida (o'qish, o'yin, mehnat) odam ijtimoiy tajribani o'zlashtiradi, bu esa psixik taraqqiyotning faqat insongagina xos shaklini tarkib toptiradi.

2.3. Hozirgi zamon psixologiya fanining metodlari. Barcha fanlar kabi psixologiya fani o'zining taraqqiyot ob'ektiga va 3 ta tadqiqot metodlariga ega. Psixologiyaning metodlari juda turli-tuman bo'lishiga qaramay ularning barchasi umumiy talablarga va qoidalarga bo'ysunadi. Bular tadqiqotning dialektik metod bilan ob'ektiv ravishda olib borish va genetik printsiipiga amal qilishdir.

Shunday talablardan biri dialektik metod talabidir. Bu talga kura barcha psixik hodisalarni o'zgarishda va sha psixik hodisa bilan bog'liq bo'lgan boshqa narsa va hodisalarga bog'lab o'rganishi shart.

Ilmiy psixologik metodlarning ob'ektivligi psixikani o'rganishda psixik hodisalar paydo bo'lishining ob'ektiv shart-sharoitlari va ob'ektiv nomoyon bo'lishlari tekshiriladi. Bu talab bajarilmasa maxsus tayyorgarlikka ega psixologik ham ilmiy jihatdan asosli ma'lumotlar to'play olmaydi.

Genetik prinsipga amal qilishning mohiyati shundan iboratki, o'rganilayotgan har qanday psixik hodisaga protsess tarzida qaraladi. O'rganilayotgan psixik faktning tarixini taraqqiyot momentlarini, bu momentlarning o'rin almashishlarini o'rganishdan iborat.

Hozirgi zamon psixologiya fani qancha aniq, tekshirilib, sinovdan o'tkazilgan, samarali metodlarga ega. Ularning asosiylariga qisqa to'xtalib o'tamiz.

Kuzatish metodi- psixologiya fanida qadimdan keng qo'llanilib kelayotgan metodlardan biridir. Hayotiy psixologiyada aytarli barcha faktlar kuzatish yordamida to'planadi. Ular asosida xulosalar, maqollar, matallar to'plangan. Kuzatish metodining ikki turi farqlanadi: o'z-o'zini kuzatish va tashqi kuzatish.

O'z-o'zini kuzatish o'z vaqtida psixologiyaning eng asosiy metodi deb hisoblangan. Chunki bu nuqtai-nazar tarafdorlarining fikricha, kishining haqiqiy ruhiy holatlarni kishining o'zi biladi va tushunadi xolos. Boshqa kishi bu hodisalarni oxirigacha hech qachon tushuna olmaydi. Haqiqatda esa o'z-o'zini kuzatish sub'ektivlikka egadir. O'z-o'zini kuzatish shu sababli psixologiyaning yagona ishonchli metodi bo'la olmaydi.

Tashqi kuzatish - bir kishining boshqa kishi tomonidan kuzatilishi. Kuzatishning bu turi turli vositalar (fotoapparat, kinokamera, xronometraj va boshqa murakkab kuzatish va ma'lumotlarni aks ettirish vositalari) qo'llab olib boriladi.

Kuzatish psixik hodisalarning tashqi alomatlarini tasvirlash bilan cheklanib qolmay, balki bu hodisalarning psixologik tabiatini tushuntirib bersagina, u haqiqiy psixologik tadqiqot metodi bo'la oladi. Kuzatishning mohiyati faktlarni qayd etish emas, balki ana shu psixologik faktlarning sabablarini ilmiy tushuntirib berishdan iborat. Hayotiy kuzatishda ham odamlar kuzatadilar va ma'lum xulosalarga keladilar.

Ilmiy psixologik kuzatish turmushdagi kuzatishdan farq qiladi va olingan ilmiy natijalarni tahlil qilishga yo'naltirilgan.

Ilmiy kuzatish quyidagi talablarga javob berishi shart (talablar):

- gipoteza (faraz)ning mavjudligi uni tekshirish;
- kuzatishning aniq reja asosida olib borilishi;

-kuzatilayotgan kishining kuzatish va uning maqsadini bilmasligi (yashirinligi);

-kuzatishning sistemali ravishda olib borilishi;

-kuzatishning ob'ektivligi (kuzatuvchining shaxsiy munosabatlari, hissiyotlari natijasida aks etmasligi lozim).

Eksperiment – yangi psixologik faktlarni olishning va ob'ektiv ilmiy bilishning asosiy qurollaridan biri.

Eksperiment metodi keyingi yillarda psixologiya fanining eng yetakchi metodlaridan biriga aylandi.

Eksperiment-kishini maxsus jixozlangan laboratoriya sharoitlarida o'rganish. Psixologik eksperiment psixologik faktni aniq namoyon qilishga yordam beradigan sharoitni yuzaga keltirish maqsadida tadqiqotchining tekshiriluvchi faoliyatiga aralashishini taqozo qiladi. Eksperimentning ustunlik tomonlaridan biri, eksperimentator tajriba davomida eksperimentning borishini nazorat qiladi va boshqarishi, bir necha marta takrorlashi mumkin.

Eksperiment metodining ikkita asosiy turi farqlanadi: laboratoriya eksperimenti va tabiiy eksperiment.

Laboratoriya eksperimenti laboratoriya sharoitida maxsus psixologik apparatlar yordamida o'tkaziladi. Tekshiriluvchi kishining nima qilishlari lozimligi ularga oldindan ogohlantirib qo'yiladi.

Tabiiy eksperiment (1910-yilda A.F.Lazurskiy tomonidan tavsiya qilingan) mohiyatiga ko'ra eksperiment sharoitida tekshiriluvchiga o'zi ustida tajriba olib borilayotganligini bildirmaslikka qaratilgan bo'lib, tadqiqotni odatdagi tabiiy sharoitga ko'chiriladi. Eksperimentning yuqoridagi ikkita turidan tashqari psixologo-pedagogik eksperiment va shakllantiruvchi eksperiment deb ataluvchi ikkita tur mavjud bo'lib, ular pedagogikada keng qo'llaniladi.

Faoliyat maxsulotini psixologik tahlil qilish–psixologik metodlarning bir ko'rinishidir. Faoliyat natijalarini tahlil qilish jarayonida maxsulotning o'zi emas, balki shu mahsulotni hosil qilish bilan bog'liq faoliyat psixologik jihatdan baholanadi. Bu metod ayniqsa, bolalar psixologiyasida keng qo'llaniladi. Bolalarning chizgan rasmlarini o'rganish orqali ularning psixikasi va taraqqiyoti haqida ma'lumot olinadi.

Yuqorida ko'rsatilgan metodlar asosan tadqiqot maqsadida qo'llaniladi. Bundan tashqari ba'zi psixologik metodlar sinash maqsadida ham qo'llaniladi. Bundan maqsad psixologiya faniga, ilmiy bilimlarga biror yangilik kiritish, qonuniyat ochish emas. Bu metodlarning o'rganilayotgan shaxsda biror xususiyatning mavjudligi uning taraqqiyot darajasi, turli metodlarga mos kelishi darajasini aniqlashdir. Shunday metodlarning barchasi umumiy nom bilan test deb yuritiladi.

Test - qisqa muddat ichida bajariladigan standart vazifalardan iborat. Ularning natijalarini sifat va miqdor jihatdan tahlil qilish orqali o'rganilayotgan psixik funktsiya va xususiyatlarning nechog'lik takomillashganligi va rivojlanganlik darajasi baholanadi. Testlar yordamida kishining biror kasbga layoqatliligi, aqliy rivojlanish darajasi, bilim darajasi o'rganiladi. Testlarning samaradorligi ularni tuzish uchun asoslangan metodologiya, test o'zining tuzilishiga ko'ra ko'plab talablarga javob berishi, o'tkazish sharoiti va talablarining adekvatligi bilan aniqlanadi.

Bulardan tashqari psixologiya fanida anketa, suxbat, biografiya metodlari keng qo'llaniladi.

2.4. Psixologik tadqiqot o'tkazishning asosiy bosqichlari. Har qanday tadqiqot va o'rganishlar o'z maqsadiga, yo'nalishiga, qo'llanilayotgan vositalarning xususiyatiga, amaliy yoki nazariy ahamiyatiga ko'ra turlicha o'tkaziladi. Shu bilan birga ularning umumiy tomonlari ham mavjud. Masalan, har qanday tadqiqot to'rt bosqichda o'tkaziladi.

Birinchi bosqich – tayyogarlik bosqichi. Bu bosqichda material turli vositalar bilan o'rganiladi, o'rganilayotgan hodisalar haqida dastlabki materiallar to'planadi. To'plangan materiallar tahlil qilinadi. Bu bosqichda ma'lum gipoteza (faraz) paydo bo'la boshlaydi. Bu faraz tadqiqot jarayonida yoki tasdiqlanadi. Yoki inkor qilinadi. Har qanday tadqiqotning samaradorligi to'g'ri tadqiqot yo'lini tanlash ko'p jihatdan tayyorgarlik bosqichiga bog'liq.

Ikkinchi bosqich-bevosita tadqiqot o'tkazish bosqichi. Bunda tadqiqotning konkret metodlari ishga solinadi. Bu bosqichda tadqiqotchi o'z tadqiqotlar maqsadidan kelib chiqqan holda bir yoki bir necha konkret metodikalardan (eksperimentlardan) foydalanadi. Tekshirish (eksperiment) o'tkazilib zaruriy tadqiqot (eksperimental) ma'lumotlar yig'iladi.

Uchinchi bosqich-tadqiqot davomida to'plangan ma'lumotlarni miqdor jihatdan ishlab chiqish. Psixologiya fani bu bosqichda ko'plab samarali matematik statistika usullaridan foydalanadi.

Tadqiqotning *to'rtinchi bosqichi* olingan natijalarni tushuntirib berishdan iborat. Bu bosqichda to'plangan va matematik metodlar yordamida ishlab chiqilgan ma'lumotlar psixologik nazariya asosida izohlanadi va tadqiqot gipotezasining to'g'ri yoki noto'g'riligi o'zil-kesil hal qilinadi.

O'z-o'zini tekshirish savollari:

1. Psixologiya fanining klassifikatsiyasi nimaga asoslanadi ?
2. Psixologiya fanining tarmoqlarini ta'riflang.
3. Fannning asosiy printsiplarini tushuntiring.

4. Fanning izlanish metodlarini aytib bering.
5. Kuzatish metodlarini izohlang.
6. Psixologik eksperiment nima ?
7. Faoliyat maxsulotini psixologik tahlilini tushuntiring.
8. Psixologik test mazmunini yoritng.
9. Psixologik tadqiqotning asosiy bosqichlarini aytib bering.

3-mavzu. BIOLOGIK EVOLYUTSIYADA PSIXIKANING PAYDO BO‘LISHI VA RIVOJLANISHI

REJA:

- 3.1. Psixika materiya evolyutsiyasining natijasi sifatida**
- 3.2. Seskanuvchanlik va tropizmlar**
- 3.3. Instinktlar, ko‘nikmalar**
- 3.4. Hayvonlarning intellektual harakatlari**
- 3.5. Inson va hayvonlar psixikasi o‘rtasidagi farqlar**
- 3.6. Ong haqida tushuncha**

Mavzu yuzasidan tayanch so‘zlar: seskanuvchanlik, tropizm, sezuvchanlik, instinktlar, kunikmalar, ong.

Foydalanish uchun adabiyotlar: 2, 4, 6, 7.

3.1. Psixika materiya evolyutsiyasining natijasi sifatida. Psixikaning paydo bo‘lishi materiyaning uzoq taraqqiyoti bilan tushuntiriladi. Jamiki materiya, jonsiz anorganik materiyadan tortib, to materiyaning yuksak hamda murakkab shakli-inson miyasigacha moddiy olamning umumiy xususiyati bo‘lmish aks ettirish xususiyatiga, ya’ni ta’sirlarga javob qaytarish qobiliyatiga ega. Aks ettirish shakllari materiyaning yashash shakllariga bog‘liqdir.

Jonsiz tabiatda harakat jism yoki moddalarning o‘zaro mexanik, fizik yoki ximiyaviy munosabatlari tarzida namoyon bo‘lishi mumkin. Masalan, suvning daryo qirg‘oqlarini, qoyalarni yuvishi va yemirishi, quyosh nuri-ning oynadan aks etishi (sinib qaytishi).

Tirik materiyaga o‘tishda harakatning shakllari sifat jihatdan o‘zgaradi. Tirik materiyaga aks ettirishning biologik shakllari xosdir. Tirik materiyada aks ettirishning yangi shakli – psixik aks ettirish paydo bo‘ladi.

Materiyaning evolyutsiyada jonsiz materiyadan jonli materiyaga o‘tishni turli nazariyalar turlicha tushuntiradilar.

Shular orasidan akademik A.I.Oparin tomonidan ilgari surilgan nazariyani ko‘rsatib o‘tish mumkin. Oparin gipotezasiga muvofiq, bundan

taxminan 2 milliard yillar muqaddam atmosferada kislorod ajralib chiqqan. Bu organik moddalarda fotoximik reaksiya va fotosintez jarayonlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Oqibatda koatservatlar deb atalgan faol oksil molekulalari paydo bo'lgan. Kotservatlarda hayotning asosiy belgilari – assimilyatsiya va dissimilyatsiya jarayonlari paydo bo'lgan. Koatservatlar tashqi muhitdagi «ozuqa» moddalarni tanlab o'zlashtirganlar. Ular yashash uchun zarur bo'lgan (biotik) moddalarga ma'lum darajada seskanish bilan javob berganlar va hayot faoliyati uchun bevosita kerak bo'lmagan (abiotik) moddalarga nisbatan indefferent (befarq) munosabatda bo'lganlar.

3.2. Seskanuvchanlik va tropizmlar. Biz yuqorida ko'rib o'tgan seskanuvchanlik o'simliklardan tortib hayvonlargacha mavjud. Seskanuvchanlik tirik organizmlarning biologik ahamiyatga ega bo'lgan (biotik) ta'sirlarga javob qaytarish qobiliyatidir. Sodda, bir hujayrali tirik organizmlardayoq elementar seskanuvchanlik xususiyati bo'lib, ular tashqi muhit ta'siriga harakat bilan javob qaytaradilar.

Biotik faktorlarga maxsus harakatlar bilan javob qilish usullariga tropizm yoki taksislar deb ataladi. Tropizmlar har xil bo'ladi: fototropizm – tirik organizmning yorug'lik ta'siri ostida harakatga kelishi; termotropizm – tirik organizmning issiqlik ta'siri ostida harakat qilishga moyilligi; xemotropizm-tirik organizmning ma'lum fizik-ximiyaviy muhitni tanlab olishga bo'lgan moyilligi; topotropizm–tirik organizmning mexanik ko'zg'atuvchi ta'siri ostida harakatga kelishi va h.k. O'simliklar olamida aks ettirishning biologik shakli faqatgina tropizmlardan iborat.

Hayvonlarda ta'sirlanishning yangi turi – sezuvchanlik yuzaga keladi. Seskanuvchanlikdan sezuvchanlikka o'tish boshqacha hayot tarixi bilan bog'liqdir.

A.N.Leontevning gipotezasiga ko'ra, sezuvchanlik «genetik jihatdan qaraganda, muhitning organizmni boshqa ta'surotlar bilan bog'lovchi, organizmni muhitda mo'ljal olishga yordam beruvchi, signallik vazifasini o'tovchi ta'sirlarga javob ta'siridan bo'lak narsa emas».

Yuksak tashkil topgan hayvonlarda sezuvchanlik taraqqiy etadi, sezgi organlari (a'zolari tarkib topadi). Narsalarning aslida befarq, ya'ni organik ehtiyojlarni qondirmaydigan belgilari (hidlari, shakllari, ranglari) signallik ahamiyatiga ega bo'lgan. Shu sababdan hatto eng sodda hayvon ham ma'lum sharoitda faqat biotik ko'zg'atuvchining paydo bo'lganidan signal paydo bo'lganidan signal beruvchi abiotik, indifferent ko'zg'atuvchilarga ham javob bera boshlashi mumkin.

Yashash usulining o'zgarishi bilan ko'p hujayrali organizmlarda tanalarining tuzilishi ham murakkablashib boradi, ma'lum turdagi

ko‘zg‘atuvchilarni aks ettiruvchi maxsus organlar – sezgi organlari rivojlanadi, aks ettirish shakllari ham murakkablashadi.

Nerv sisitemasi taraqqiyoti sezgi nerv sistemasi taraqqiyoti, sezgi organlarining taraqqiyoti shu bilan birga hayvonlarning hayot kechirish tarziga moslashuvchanlik, ijro qiluvchanlik bilan birga, axborot olish jarayonida bevosita ishtirok etadigan harakat organlari bilan mustahkam bog‘langandir.

Hayvonlar olamida aks ettirishning turli xildagi barcha shakllari orasidagi umumiylik va ularning hatti-harakatlarining mexanizmlarini hisobga olgan holda hayvonlarning instinktiv harakatlari, ko‘nikmalar va aqliy (intellektual) hatti-harakatlari farqlanadi.

3.4.Instinktlar, ko‘nikmalar. Instinktlar hayvonlar hatti-harakatlarining murakkab, tug‘ma shaklidir. Masalan: qushlarning in yasashda cho‘p, loy tanlashi, o‘rgimchaklarning to‘qish san‘ati. Asalari o‘z kataklariga go‘yo puxta hisob qilib turganday, aniq reja bilan quradi. Bundan tashqari asalarilarda bir-biriga xabar berish qobiliyati mavjud. Instinktlar bir qator moslashuv harakatlari tuzilmasidan iborat. Bir harakatning tugallanishi boshqa harakatni vujudga keltiradi. Instinktiv harakatlar yuzaki kuzatganda o‘zining «maqsadga muvofiqligi» bilan kishini hayratda qoldiradi. Biroq bu maqsadga muvofiq hatti-harakatlarda maqsadni anglashni uchratmaymiz. Instinktlar ma‘lum tashqi kuzatuvchi(lar)ning ta‘sir ko‘rsatishiga javob tariqasida yuzaga keladi. Instinktiv hatti-harakat deyarli o‘zgarmaydi, lekin bu harakatning bironta muhim qismi o‘zgarib qolsa, u har gal asalarilarning asal saqlash uchun yasalgan uyalarini orqa tomonidan qirqib qo‘yilsa (ya‘ni tagi teshib qo‘yilsa), bunday holda asalari ma‘lum miqdordagi asalni tagi teshik uyaga solib, garchi asal uyaning tagidan allaqachon oqib ketgan bo‘lsa ham, uyaning og‘zini ustki tomondan mum bilan berkitib qo‘ya beradi. Harakatlarning instinktiv shakllari faqat doimiy sharoitlardagina maqsadga muvofiqdir. Shuni qayd qilib o‘tish kerakki, garchi ma‘lum instinktlar bir turdagi barcha organizmlarga xos bo‘lsa ham, lekin amalga oshirish alohida organizmlarda biroz boshqacharoq bo‘ladi. Instinktiv xatti-harakatlarning ana shunday nisbatan har xil tarzda amalga oshirilishi yashash keskin o‘zgargan holda organizmlar turining saqlanib qolishiga imkon beradi.

Ko‘nikmalar. Yuksak taraqqiy etgan hayvonlarda, xususan sut emizuvchilarda hatti-harakatning yanada aynanroq aks ettirishga yordam beruvchi yangi, ildamroq shakllari ko‘proq rol o‘ynaydi. Bular ko‘nikmalar (harakatlarning individual tarzda orttirilgan shakllari). Ko‘nikma deganda hayvonlarda shartli bog‘lanishlar asosida yuz beruvchi va avtomatik ravishda sodir bo‘luvchi harakatlar tushuniladi. Instinktlar

singari ko'nikmalar ham taraqqiyotning turli bosqichlarida uchraydi. Lekin yaqqol ifodalangan ko'nikmalarni faqat bosh miyaning po'stiga ega bo'lgan hayvonlardagina ko'rish mumkin.

Hayvonlar ko'nikmalarning tarkibiga kiruvchi harakat elementlari hayvon maxsus bo'lgan turning tajribasini qayta tiklovchi tug'ma harakatlardan ham takrorlash jarayonida mustahkamlangan tasodifiy harakat namunalaridan iborat bo'lmog'i mumkin. Hayvonlarda hosil qilingan (bo'lgan) ko'nikmalar sharoit murakkablashishi yoki o'zgarishi bilan o'zi ham o'zgarishi, yangi, o'zgartirilgan sharoitga ko'chishi mumkin. Ko'nikmalar bir-birlaridan muhim jihatdan farq qilishlari mumkin bir holatda ko'nikmalar o'zlarining avtomatizmlariga ko'ra instinktarga yaqinlashsada, boshqa bir holatda intellektual harakatlarga yaqinlashadilar.

3.4. Hayvonlarning intellektual harakatlari. Ayrim narsalar o'rtasidagi murakkab munosabatlarning aks ettirilishi intellektual harakatlarning asosini tashkil qiladi. Yuksak darajada taraqqiy etgan hayvonlar narsalar o'rtasidagi munosabatlarni payqay oladilar va mazkur vaziyatga qarab, uning natijasini oldindan ko'ra olishadilar. Bunday harakatni aqliy harakat tipi deyish mumkin.

Odamlar yuksak darajada taraqqiy etgan hayvonlar orasida primatlarni (odamsimon maymunlarni) alohida o'ringa qo'yadilar. Ularning faoliyatining aktivligi, buning ustiga ularda ko'zning yuksak darajada taraqqiy qilganligi ularning idrok doiralarini beqiyos ravishda kengaytiradi, tajriba boyliklarini nihoyatda oshirib yuboradi, ko'nikmalarning tarkib topishi hamda harakat shakllarining vujudga kelishi uchun boshqa hayvonlardagiga qaraganda baquvvat asosni yuzaga keltiradi .

Maymunlar intellekti (aqli) ularning murakkab masalalarni yecha olishlari bilan ajralib qolmay, balki ular faoliyatining yo'nalishi bilan ham xarakterlanadi. Maymunlar qo'llariga tushib qolgan narsalarni soatlar davomida mayda bo'laklarga ajratilar, odamlarni har xil usullar bilan o'z qafaslari oldiga jalb qiladilar, yerda sudralib ketayotgan hashoratni kuzatib tura oladilar. Maymunlar xulk-atvoridagi bunday xususiyatlarning kelib chiqishiga ularning yashash usuli sabab bo'lgan. Boshqa hayvonlarga nisbatan maymunlarda harakatlarning taraqqiyot darajasi qo'l tipidagi oldingi oyoqlarning mavjudligi bilan ham bog'liqdir. «qo'l»ning mavjudligi tufayli maymunlar tevarak-atrofdagi narsalar bilan juda murakkab munosabatlarga kirishish imkoniyatiga egalar.

Ma'lum sharoitlarda maymunlarda instinktiv shakllari ham namoyon bo'ladi. Birok taraqqiy etgan katta maymunlarning instinktiv harakatlari taraqqiyotning pastki bosqichidagi hayvonlarning instinktiv harakatlaridan

jiddiy farq kiladi. Masalan, uy qurish jarayonida maymunlar materialni analiz qilib ko‘rar ekan. Instinktlarda tashqi sharoit hisobga olinar ekan.

Maymunlarda ko‘nikma xosil qilishning ham o‘ziga xosligi bor. Agar past darajada rivojlangan hayvonlarda ko‘nikma tez shakllantirilsa, maymunlarda bu jarayon biroz murakkab kechadi. Maymunlarning «qiziquvchanligi» natijasida ularning diqqatini ko‘pincha biror harakat va ob‘ektga qaratish, to‘plash qiyin.

3.5. Inson va hayvonlar psixikasi o‘rtasidagi farqlar. Inson psixikasi bilan eng yuksak darajada taraqqiy etgan hayvon psixikasi o‘rtasida juda katta farq borligiga hech qanday shubha yo‘q.

Hayvonlar «tili» bilan inson tilini hech bir jihatdan taqqoslab bo‘lmaydi. Hayvon o‘z tilidagisi boshqa hayvonlarga ayni chog‘dagi vaziyat va hodisalar haqida signal bera oladi xolos. Inson til yordamida boshqa odamlarga o‘tgan, hozirgi va kelgusi zamondagi narsalar haqida ma’lumot bera oladi, ijtimoiy tajribani uzata oladi.

Hayvonlar va odam tafakkuri o‘rtasidagi farq ham ular tili o‘rtasidagi farqqa bog‘liqdir. Yuksak taraqqiy etgan hayvonlarga faqat amaliy («qul») tafakkuri xos, ularda abstrakt tafakkur yo‘q. Shu sababli hayvon bevosita idrok qilinayotgan vaziyatning quli. Odamning hatti-harakatlari biron-bir konkret vaziyatdan abstarktlashishi va shu vaziyatning natijalarini oldindan ko‘ra olish qobiliyatiga ega. Odamning abstrakt tafakkur qila olish qobiliyati uni muayyan biron vaziyatga bevosita qaramlikdan qutqaradi.

Qurol yasash va uni asrash qobiliyatiga egalik odamni hayvondan ajratuvchi farqlardan biridir. Konkret vaziyatdan tashqari hayvon hech vaqt qurolni boshqa narsalardan farqlab, qurol sifatida ajratmaydi va uni keyinchalik qurol sifatida foydalanish uchun saqlab qo‘ymaydi. Hayvondan odamning farqi shundaki, u ilgari o‘ylab qo‘ygan reja asosida qurol yasaydi, qurolni tegishli maksadlarda foydalanadi va uni saqlab qo‘yadi. Odam nisbiy doimiy buyumlar olamda yashaydi.

Odam psixik faoliyatining yana bir farqi shundaki, inson o‘zidan keyingi avlodlarga ijtimoiy tajriba qoldiradi.

Odam va hayvonlar o‘rtasidagi g‘oyat muhim farqlardan biri, ular hissiyoti o‘rtasidagi farqdir. Albatta yuksak darajada taraqqiy etgan hayvonlar ham atrofida bo‘layotgan voqealarga befarq munosabatda bo‘lmaydi. Lekin odamdagina boshqa odamning qayg‘u va shodligiga qo‘shilish, hamdard bo‘lish hissi rivojlangan. Faqat odamgina tabiat manzaralaridan lazzatlana oladi, faqat odamdagina intellektual hissiyot mavjud.

Yana bir farq odam va hayvonlarning rivojlanish sharoitlaridagi farqdir. Hayvonlarning rivojlanishi biologik qonuniyatlar asosida boradi.

Odamning rivojlanishi, uning ongining taraqqiyotida ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot qonunlari ustunlik qiladi.

3.6. Ong haqida tushuncha. Ob'ektiv borliq inson miyasida turli xil darajada aks etadi. Ong psixikaning eng yuksak darajasi bo'lib, u faqat insonagagina xosdir. Ong ijtimoiy tarixiy sharoitda, mehnat faoliyatida boshqa odamlar bilan til yordamida munosabatda bo'lishi natijasida shakllangan. Ong genetik taraqqiyot jarayonida ham ong ijtimoiy muhit ta'siri ostida faoliyat va muloqat jarayonida shakllanadi.

Ongning mohiyati to'g'ri tushunish uchun uning tuzilishini ko'rib chiqish lozim. Ong quyidagi to'rt muhim psixologik xarakteristika bilan aniqlanadi:

Ongning birinchi xarakteristikasi uning nomida aks ettirilgan: ong, anglash. Inson ongi tevarak-atrof, tashqi va insoning o'zining ichki dunyosiga oid bilimlar to'plami, yig'indisidan iboratdir. Agar inson tashqi olam va o'zi ichki dunyosi haqida bilimlarni o'zlashtirish va anglashdek muhim xususiyatdan mahrum bo'lganda, unda hech qanday bilim va ong shakllanmagan bo'lar edi. Bizning bilimlarimiz ongning birlamchi, asosini tashkil qiladi. Bilimlar turli psixik jarayonlar (bilimlar sezgi, idrok, diqqat va h.k. yordamida o'zlashtiriladi, xotirada saqlanadi, tafakkur jarayonida tahlil qilinadi) yordamida o'zlashtiriladi va boyitib boriladi. Bilish jarayonlaridan birining buzilishi, kasallanishi (batamom ishdan chiqishi haqida gapirmasak ham bo'ladi) ongning buzilishiga olib keladi.

Ongning ikkinchi xarakteristikasi unda sub'ekt va ob'ekt o'rtasidagi farq o'z ifodasini topadi. Boshqacha kilib aytganda inson o'zini boshqalardan va tashqi olamdan farqlaydi, unda «men» va «men emas» tushunchasi mavjud. Odam organik olam tarixida birinchi marta undan ajralib chiqdi va o'zini tashqi olam, tevarak-muhitga qarshi qo'ydi. Bunday xususiyatning paydo bo'lishining natijasi insonning o'z-o'zini bilishi va o'zligini anglashida, o'z-o'zini baholashida aks etadi. Insongina o'zining tashqi olamdan, predmetlardan, boshqa kishilardan farqini, ustunligini va kamchiliklarini anglay oladi. Shunday anglash va taqqoslash kishining shaxs sifatida rivojlanishining asosini tashkil qiladi. Nafaqat alohida shaxsning, balki millatning xalqning rivojlanishi ham uning o'zligini anglash bilan bog'liq.

Ongning uchunchi xarakteristikasi – maqsad qo'yish va maqsadga yo'nalganlik bilan belgilanadi. Har qanday faoliyat maqsadni aniqlash ongning funktsiyasi. Har qanday faoliyatni amalga oshirishda maqsad qo'yiladi. Faoliyat motivlari yuzaga keladi, irodaviy qarorlar qabul qilinadi, harakatlarni bajarish yo'llari ishlab chiqiladi va sharoitni hisobga olgan holda zaruriy tuzatishlar kiritib boriladi. Ma'lum sabablar ta'sirida

maqsad ko'zlash yoki boshqarish, koordinatsiya qilishdagi buzilishlar ongning buzilishiga olib keladi.

Ongning to'rtinchi xarakteristikasi – unda odamning ma'lum munosabatlari aks etishida. Inson o'z atrofida bo'layotgan voqealarga, ob'ektiv borliqqa o'z faoliyati va uning natijalariga adekvat munosabatda bo'ladi. Bu munosabat uning his-tuyg'ularda namoyon bo'ladi. His-tuyg'ular va munosabatlarning o'zgarishi, noadekvatligi ongning buzilishidan darak beradi.

Til, o'zaro munosabatlar, faoliyat ongning yuqorida ko'rsatilgan barcha sifatlarining tarkib topishining zaruriy sharoiti hisoblanadi.

Psixologiya fanida «ong» tushunchasi bilan bir qatorda «ongsizlik», «ong osti» tushunchalari ham o'rganiladi va tahlil qilinadi. Ongsizlik psixikaning quyi darajasi bo'lib, bunda qilinayotgan ishlarga hisobot berilmaydi, xulq-atvor va hatti-harakatlar ongli ravishda boshqarilmaydi. Ongsizlik sohasida quyidagi psixik hodisalarni kiritish mumkin: uyqu holatidagi hodisalar (tush ko'rish), ilgari ongli bajarilgan ammo ko'p takrorlanishi natijasida avtomatlashib ketgan hatti-harakatlar; faoliyatga undovchi, ammo anglanmaydigan mayllar va h.k. Kasal odam psixikasida yuzaga keladigan ba'zi patologik holatlar ham ongsizlik hodisalari jumlasiga kiradi: alahlash, gallyutsinatsiya va shu kabilar.

O'z – o'zini tekshirish savollari :

1. Biologik evolyutsiyada psixikaning paydo bo'lish g'oyalarini asoslang.

2. Biotik faktor nima ?

3. Sezuvchanlik gnetikasi nimaga asoslanadi ?

4. Sezgi organi tushunchasini ta'riflang.

5. Instinkt nima ?

6. Ko'nikma tushunchasini izohlang.

7. Hayvon intellektual tushunchasini aytib bering.

8. Inson va hayvon psixikasi o'rtasidagi asosiy farqlar nimalarda namoyon bo'ladi ?

9. Ong haqidagi tushunchani ta'riflang.

10. Psixikada tilning rolini tushuntiring.

4-mavzu. SHAXS TUZILISHI VA SHAKLLANISHI. SHAXS PSIXOLOGIYASI

REJA:

4.1. Shaxsning psixologik xarakteristikasi

4.2. Shaxs tuzilishida biologik va ijtimoiy omillar

4.3. Shaxs haqidagi psixologik nazariyalar

4.4. An'anaviy va yangi nazariyalar

4.5. Shaxs haqidagi eng yangi nazariyalar

Mavzu yuzasidan tayanch so'zlar: shaxs, individ, inson, shaxs faoliyati, individuallik, biologik va ijtimoiy omillar, ong.

Foydalanish uchun adabiyotlar: 3, 4, 5, 6.

4.1. Shaxsning psixologik xarakteristikasi, psixologiyada shaxs tushunchasi. Inson, odam ko'plab fanlarning o'rganish ob'ekti bo'lib hisoblanadi. Ular odamlarning turli tomonlarini va hayot tarzini, rivojlani-shi va boshqalarni o'rganadi. O'z ob'ektini belgilash va ta'riflash uchun turli tushunchalar qo'llaniladi. Psixologiya fani odamni jamiyatda, boshqalar bilan munosabatda bo'luvchi ongli faoliyat sub'ekti sifatida o'rganadi. Psixologiya fani odamni ta'riflashda ko'plab tushunchalar qo'llaniladi. Shu jumladan «shaxs», «individ», «individuallik» tushun-chalari ham qo'llaniladi.

Odamning insonlik jinsiga mansubligi individ tushunchasi bilan ifodalanadi. Katta yoshdagi kishilar, chaqaloqlar, tilni va oddiy malakalarni o'zlashtira olmaydigan ruhiy kasallar (telbalar) ham individdir. Individ tushunchasida kishining biologik turga mansubligi aks ettirilgan. Barcha kishilar odamlar individdir.

«Individ» tushunchalar kishining nasl-nasabi ham mujassamlashgan-dir. Yangi tug'ilgan chaqaloqning ham, katta yoshning ham, tafakkurni ham, akli zaif ovsarni ham, yovvoyilik bosqichidagi qabilaning vaqilini ham, madaniyatli mamlakatda yashayotgan yuksak bilimli kishini ham in-divid deb hisoblash mumkin.

Individ sifatida kishi alohida sotsial fazilat kashf etadi, shaxs bo'lib yetishadi. Individ sifatida dunyoga kelgan odam keyinchalik, jamiyatdagi-na shaxs ga aylanadi. Ijtimoiy munosabatlarga kirishuvchi, ijtimoiy taraqqiyotda ishtirok etuvchi odamgina shaxs deyiladi. Shaxsning eng asosiy belgisi-uning ongli faoliyat egasi ekanligidir. Ma'lumki kishi ongi faqat jamiyatda, boshqalar bilan o'zaro munosabatda til yordamida ijtimoiy tajribani o'zlashtirishda shakllanadi. Binobarin shaxs ham faqat jamiyat-dagina shaxsga aylanishi mumkin.

Shaxs tushunchasida odamning ijtimoiy xarakteri aks ettirilgan. Le-kin shaxsning ijtimoiy muhitning passiv mahsuloti deb qarab bo'lmaydi. Shaxs ijtimoiy tajribani faol ravishda tahlil qiladi, o'zlashtiradi, o'zi uchun o'zgartiradi-bu jarayon davomida o'zi ham shaxs sifatida shakllanadi. Shaxsning faolligi o'zi hayot uchun yo'l tanlashida, bu yo'lni egallashida. Hayotda o'z mavqei va o'rnini anglashida ifodalanadi. Shaxs shakllanib

borgan sayin tashqi ta'sirlar, shu jumladan ijtimoiy ta'sirlar ham uning ichki dunyosi, psixologiyasiga qarab turli odamlarga turlicha ta'sir qiladilar. Masalan, bir xil baho turli o'quvchilarga turlicha ta'sir qiladi.

Shaxsning faqat psixologiya emas, balki sotsiologiya, tarix, san'atshunoslik, estetika, etika, pedagogika, meditsina, yuridik va boshqa fanlar ham o'rganadi.

Odamning shaxs sifatidagi asosiy belgisi: sotsiolligi, ongi va tilidir.

Inson shaxsning xarakterli tomonlaridan biri uning individualligidir.

Individuallik-shaxs psixologik, ijtimoiy, fiziologiya xususiyatlarining birikmalarining qaytarilmasligidir. Shaxs individualligi uning xarakteri, temperamenti, psixik jarayonlarning dinamikasi, hissiyotlari, faoliyatining motivlari, qobiliyatlari va shunga o'xshashlarning yigindisiga bog'liq. Bularning hammasini birga qo'shib, mujassamlashtirsak ikita bir xil odam bo'lmagan va bo'lmaydi.

Har bir odam o'ziga mansub bo'lgan sinf millatiga xos. Ko'pgina umumiy sifatlarga ega bo'lish bilan bir qatorda o'zining shaxsiy fazilatlari-ga egaki, bu sifatlari uni takrorlanmas individuallikka aylantiradi. Olamda bir xil kishi yo'q. Individuallik kishining o'ziga xosligini uning boshqa odamlardan farqini aks ettiruvchi psixologik fazilatlar birikmasidir. Individuallik temperament va xarakter xususiyatlaridan odatlarda, ustun darajadagi qiziqishlarda, bilish jarayonlarga oid fazilatlar (idrok, xotira, tafakkur, tasavvur)da Qobiliyatlarda faoliyatning shaxsga xos uslubida va hokazolarda namoyon bo'ladi. Zikr etilgan psixologik xususiyatlarning bir xildagi birikmasini o'zida mujassamlashtirigan odam yo'q – inson shaxsi o'z individualligi jihatidan betakrordir.

Shunday qilib, individuallik inson shaxsiga xos fazilatlarning faqat bitta jihati bo'lib hisobalanadi, xolos.

Ma'lumki odam jamiyatda turli guruhlarda (oilada, o'qishda, ishda, davrada) bo'ladi. Har bir guruhda o'ziga xos ba'zan butunlay bir-biriga o'xshamaydigan rollarni o'ynaydi. Lekin shunga qaramay, ko'pincha odam turli vaziyatlarda o'xshash sifatlarni namoyon qiladi. Bir qarashda qarama-qarshi ko'ringan xususiyatlarning namoyon bo'lishida umumiylik bor. Ana shu shaxs sifatlarning bir-biriga mosligi shaxsning yaxlitligini ko'rsatadi.

Shaxsning psixologik ko'rinishi, psixologik xususiyatlarining birikmalari har bir odamda nisbatan doimiylikka ega. Odamning psixik holatlari, o'zini tutishi o'zgarib tursa ham shaxsning psixologik qiyofasi ma'lum darajada barqaror bo'lib qolaveradi. Shaxs xususiyatlarining bunday nisbatan barqarorligi unga shaxs sifatida xarakteristika berish, uning ma'lum vaziyatlarda o'zini qanday tutishini oldindan belgilashning asosi bo'lib xizmat qiladi.

4.2.Shaxs tuzilishida biologik va ijtimoiy omillar. Shaxs xislatlarining bir butunligi va o'zaro bog'liqligi uning psixologik tuzilishini, dinamik strukturasini hosil qiladi. Shaxsni, uning tuzilishini o'rganishdan maqsad nima? Shaxsni, uning tuzilishini o'rganishdan maqsad uni boshqa odamlardan ajratib turuvchi individual xususiyatlarni aniqlashdir. Bu boradagi psixologik tadqiqotlar va nazariy ishlar asosida turli «shaxs tillari»ning ajratishga, ularni o'rganishga olib keladi. Shaxslarning tipologiyasini yaratish turli odamlardagi individual psixologik xususiyatlarni topish va ulardagi umumiy belgilar, xususiyatlar asosida ularni ma'lum toifalarga birlashtirishga to'g'ri keladi.

Nazariyalar orasida shaxsda ikkita qism, ikkita omilni ajratuvchi yo'nalishlar ko'rinarli o'rin egallagan. Ular shaxs tuzilida ikkita omil, biologik va ijtimoiy omillarni ajratib ko'rsatadilar.

Ma'lumki, shaxs ijtimoiy mavjudod bo'lishi bilan birga, o'zida tabiiy, biologik tuzilish belgilarini saqlab qoladi. Ammo ikki faktorni bir-biriga qarama-qarshi qo'yib bo'lmaydi, ular birlikni tashkil qiladi, birgalikda yuzaga chiqadi.

Shaxs tashqi turmush sharoitlari ta'sirida shakllanadi, ammo lekin bir sharoitda tarbiyalangan ikki bola ikkita xil bo'ladi. Chunki ularning tabiiy qobiliyatlari turlicha bo'ladi. Demak shaxsning shakllanishiga sotsial omillardan tashqari biologik faktorlar ham ta'sir qiladi. Bu ikki narsa bir-biri bilan chambarchas bog'liq.

Psixologiya tarixida shaxs rivojlanishi va takomillashuvini harakatlantiradigan kuchlar va manbai masalasini hal etishning ikkita yo'nalishi mavjud bo'lgan. Bu yo'nalishlar rivojlanishning biogenetik va sotsiogenetik kontseptsialarini nomini olgandir. Biogenetik kontsepsiya inson shaxsning rivojlanishi biologik, asosan rasmiy omillar bilan belgilanishga asoslanadi. Shuning uchun ham shaxsning rivojlanishi ichki sabab natijasida (o'z-o'zidan) sodir bo'lish xususiyatiga egadir. Shu nuqtai nazariga binoan kishi tabiatan hissiy taasurotlarning ro'y berishdagi ba'zi bir xususiyatlarga harakat sur'atining xususiyatlarigagina emas, balki sababiyatlarining muayyan kompleksiga ham moyil (birovlardan jinoyat qilishga boshqalarga ma'muriyatlik faoliyatida yutuqlar qozonishga moyillik va hokazi) bo'ladi. Kishida guyo uning psixik holati shakllargagina emas, balki uning mazmuni ham tabiat tomonidan programmalashtirilgan psixik rivojlanish bosqichlari va ularning ro'y berish tartibi oldindan belgilab qo'yilgan emish.

Sotsiogenetik kontsepsiya shaxsni tevarak-atrofdagi ijtimoiy mohiyatning bevosita ta'sir natijasi deb, muhitdan olingan nusxa deb hisoblanadi. Bunda ham xuddi biogenetik kontsepsiya kabi rivojlanib

borayotgan kishining xususiy faolligini hisobga olinmaydi, uning tevarak atrofdagi vaziyatga moslashayotgan mavjudodga xos sust rol uynashigina mumkin deb hisoblanadi. Agar sotsiogenetik kontseptsiyaga amal qilinadigan bo'lsa, nima uchun ba'zi vaqtlarga bir xildagi ijtimoiy muhitlarda har xil odamlar yetishib chiqishini tushuntirib bo'lmaydi. Shaxsning rivojlanishining harakatlanuvchi kuchlari kishining faoliyatiga o'zgarib turuvchi ehtiyojlari bilan ularni qondirishning real imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyatlarga aniqlanadi.

Ehtiyojlarni rivojlantirish, tanlash va tarbiyalash ularni hozirgi jamiyat kishisiga xos bo'lgan ma'naviy yuksaklik darajasiga olib chiqish kishi shaxsini shakllantirishning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Shaxsning shakllanishi jamiyatda ro'y beradi. Individning shaxs bo'lishi yangi jamiyatni qurishning faol ishtirokchisi bo'lish kabi ehtiyoji aynan jamoda to'laqonli qondiriladi.

Shaxsning shakllanishida unga maqsadga yo'naltirilgan tarzda ta'sir o'tkazish tarbiya yetakchi rol o'ynaydi. Tarbiya shaxsni rivojlantirishning jamiyat tomonidan qo'yilan maqsadlarda muvofiq tarzda yo'naltirib boradi va uyushtiradi.

4.3. Shaxs haqidagi psixologik nazariyalar. Shaxs haqidagi psixologik nazariyalar uzoq vaqt davomida rivojlanib keldi. Buning natijasida ko'plab nazariyalar, yondoshishlar yuzaga keldi. Ular orasidan g'arb mamlakatlarida rivojlangan va tan olingan asosiy nazariyalarga to'xtalib o'tish lozim. Shaxs haqidagi barcha nazariyalarni rivojlanish bosqichiga ko'ra uch guruhga birlashtirish mumkin:

Shaxs an'anaviy nazariyalar (V.Diltey, K.Levin, V.Shtern, Z.Freyd, K.Yung va boshqalar).

Shaxs haqidagi yangi nazariyalar (G.Ayzenk, D.Kettel, A.Maslou, G.Olporp, K.Rodgers, K.Xorin va boshqalar).

Eng yangi nazariyalar (E.Bern, K.Leongard, D.Mid, G.Sallivn, Sirs, E.Fromm va boshqalar).

Ko'rsatib o'tilgan nazariyalar quyidagi psixologik yo'nalishlarning tarkibida rivojlangan yoki ularning asosi bo'lgan:

Freydizmning kontseptsiyasi neofreydizm (yangi freydizm), postfreydizm, bixevorizm va neo freydizm, gumanistik psixologiya, interaksionizm, ekzistentsionalizm, sotsiologik nazariyalar, eliktik nazariyalar va h.k.

4.4. An'anaviy nazariyalar. Shaxs haqidagi an'anaviy nazariyalar orasida freydizm alohida o'ringa ega. E Freyd turli xil kasalliklarni (asosan nevroz bilan bog'liq bo'lgan) tahlil qilish natijasida bu kasalliklarning sabablari kasalning hayotida oldin ruy bo'rgan va uning psixika (ruhiyati)da

yoki rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatgan voqealar degan xulosaga keldi, bu ta'sirlar ko'pincha odamlar tomonidan unitiladi va anglanmaydi, ammo ular kishilarning xulq-atvoriga ta'sir qilishda davom etadilar, ba'zida xulq-atvor buzilishiga olib keladilar. E.Freyd turli psixoterapevtik usullar yordamida ularni topish va ularni anglashga yordam berish samarali davolash usuli ekanligini aniqladi. Izlanishlar natijasida Z.Freyd odamning psixik hayotida uch darajani ajratdi: ongsizlik, ong osti (ong oldi) va ong.

Ongsizlik-instinktiv harakatlarning asosi. Ular orasida ayniqsa, jamiyat tomonidan ta'qiqlanganligi sababli anglanmaydigan bo'lib qolgan jinsiy mayllar (libido) alohida o'rin tutadi.

Ong oldi-uning mazmunini kishi qiynalmay anglaydi.

Ong-ijtimoiy me'yorlar, man qilinishlar (tabu). Ong doimo ongsizlik bilan kelishmovchilikda. Turli xildagi jinsiy va boshqa mayllarni yuzaga chiqarmaslikka harakat qiladi.

K.Yung va uning psixologik qarashlari. Karl Gustav Yung (1875-1961) Shveysariyalik psixiatr, psixolog. Z.Freydning yaqin safdoshlaridan biri. U.Z.Freydning izidan borib, inson psixikasida «ong» va «ongsizlik» darajalarini ajratgan. Uning fikricha hatti-harakatni boshqarishda ongsizlik hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ongsizlik ikki xil shaklda mavjud: a) individual, b) kollektiv (jamo) – uning asosini oldingi avlodlar tashkil qiladi. Bular asosan instinktlar, mayllar, arxetiplardan iboratlardir.

Instinktlar va mayllar K.Yung tomonidan tug'ma ehtiyojlar sifatida qaraladi. Arxetiplar (kishilikning birlamchi obrazlari) talant, tush ko'rish, afsonalar, diniy qarashlar asosida yotadi. K.Yung kishilarning psixik yo'nalaganligi asosida ularni ikki guruhga bo'ladi: introvertlar va estrovertlar.

Introvertlar–xulq–atvor sabablarini o'zidan axtaradi. Ular ijtimoiy passiv, tortinchoq, o'z harakatlarini chuqur tahlil qilishga moyil boshqalarga ko'p qo'shilishga intilmaydilar. Ekstrovertlar tashqi olamga yo'nalgan. Ular impulsiv tashabbuskor, dilkash guruhga va jaoaga tez moslashuvchan.

K.Yung psixik funktsiyalarning ustunligiga ko'ra shaxslarning quyidagi tipologiyasini ko'rsatgan:

- a) tafakkur qiluvchi (fikrlovchi).
- b) hissiy
- v) ta'sirga beriluvchan (emotive)
- g) intuitiv

K.Levinning «Maydon nazariya»si. K.Levin (1890-1947) Germaniyada tug'ilgan va AQShda ko'p yillar samarali ishlagan. U barcha tashqi olam omillarini «fizik maydon» va odamning ichki olamini «psixik may-

don» deb ajratadi. Uning fikricha bu ikkala maydon orasida o‘zaro tortishish va itarish xususiyatlari mavjud. Bu xususiyatlar shaxsning ehtiyojlari va motivlariga bog‘liq ravishda yuzaga chiqadi. Uning fikricha tashqi muhit va shaxsning ichki dunyosi orasidagi muvozanat buzilsa, shaxs harakatlarida, xulq-atvorida zo‘riqish paydo bo‘ladi. K.Levin tomondan shaxsning guruhdagi o‘rni, mavqei, liderlik hodisalari, nizolar o‘rganilgan.

4.5. Shaxs haqidagi eng yangi nazariyalar. Yangi nazariyalar orasida Gumanistik psixologiya alohida o‘ringa ega. Bu yo‘nalishga juda ko‘plab olimlar o‘z hissalarini qo‘shganlar. Gordon L. Olport (1897-1967) shaxsning o‘zligini ko‘rsatishga, kamolotga intilishi nazariyasini taklif qildi. U shaxsni ochiq, doim rivojlanishdagi, o‘sishdagi psixofiziologik sistematarikasida qaraydi. Shaxsning asosiy xususiyati o‘zligini anglashga kamolga yetishga o‘zining barcha imkoniyatlarini hayotga tadbiiq qilishga intilishi deb qaraladi.

Gumanistik psixologiyaning ko‘zg‘a ko‘ringan namoyondalaridan biri Karl Rodjersdir. (1902-1987). Uning fikricha shaxsning asosiy xususiyati, bu shaxsning hayot haqidagi o‘z kontseptsiyasidir. Bu kontseptsiya odamning tashqi muhit bilan munosabati jarayonida shakllanadi. Rodjersning nazariyasiga ko‘ra quyidagilar muhim ahamiyatga ega:

shaxslararo munosabatlar tenglikka aoslanishi, bir kishi ikiinchisiga tazyiq o‘tkazmasligi, har bir kishining maqei hurmat qilinishi lozim.

Shaxsning «o‘zagini» uning haqidagi bahosi tashkil qiladi. Bu baho tashqi muhit bilan o‘zaro munosabatlar jarayonida shakllanadi.

Shaxsning «self» yoki «Men kontseptsiya» ichki, organik va ijtimoiy sezgilar orasidagi o‘zaro mosligini aks ettiruvchi xususiyat sifatida shakllanadi.

Shaxsning asosiy motivi «o‘zligi»ni o‘stirish motividir.

Shaxsning o‘sishi esa ijtimoiy muhit, shaxslararo munosabatlar ta’siri ostida yoki tezlashadi, yoki sekinlashadi.

Shaxsni undovchi kuch K.Rodjersning fikricha, «Men kontseptsiya» va «ideal Men» orasidagi tafovutdir.

Gumanistik psixologiyaning namoyondalaridan yana biri Abraxam Masloundir (1907-1970). U ham K.Rodjers nazariyasiga hamohang nazariya, «O‘zligini (hayotga) tadbiiq qilish» nazariyasini taklif qildi. Uning fikricha, shaxning o‘sishga intilishi tug‘ma, lekin ijtimoiy omillar ostida aktuallashadi (harakat qiladi).

A.Maslou shaxs ehtiyojlarining 5 ta darajaga bo‘lgan ierarxiyasini (tabaqalashgan) taklif qilgan:

Self-actualisation need – o‘z-o‘zini aktuallashtirish ehtiyoji (o‘zligini ko‘rsatish, o‘zining imkoniyatlarini to‘liq tadbiiq qilish, umuman olganda

komil inson bo'lish ehtiyoji); Esteem need-hurmatga, tan olinishga bo'lgan ehtiyoj; Nedsfor belongingness and love-ijtimoiy munosabatga, guruhga a'zo bo'lish ehtiyoji; Safety needs-xavfsizlikka bo'lgan ehtiyoj; Deficiency needs-fiziologik ehtiyojlar.

Psixologlar orasida biosotsial nazariyalarning tarafdorlari ham juda ko'p. Shu jumladan G.Ayzenk. U shaxsning ikki o'lchamli (asosli) modelini ishlab chiqdi. Bu modelda odam psixobiologik fenomen sifatida ko'rib chiqilgan. Shaxsning asosiy xususiyatlari ikkita asosiy mezon, shkala – «ekstravertlik-introvertlik» va «emotsional turg'unlik-neyrotizm» bilan aniqlanadi.

Biosotsial nazariyalar orasidan D.Kettelning «Shaxs xususiyatlarining faktorli kontseptsiyasi»ni ko'rsatib o'tish lozim. Olim bir-biri korrelyatsiga ega bo'lgan 16 birlamchi va bir qancha ikkilamchi va o'lchamli omillarni ajratib ko'rsatgan.

Shaxs haqidagi eng yangi nazariyalar. Psixologiyada yangi nazariyalarning salmog'i juda katta. Erik Bern (1902-1970) shaxsni rivojlantirishning amaliy va nazariy asosi sifatida xizmat qilishga yo'naltirilgan «transakt tahlil» nazariyasini taklif qildi. Erik Fromm (1900-1980) gumanistik psixoanalizga asos soldi. Djordj Gerbert Mid (1863-1931) simvolik kommunikatsiyaning interaksionistik nazariyasini ishlab chiqdi. Karl Leongard «Shaxs aktsentuatsiyalari» nazariyasiga asos soldi.

Keyingi yillarda Aleksandr Kellining (1905-1966) «Shaxs konstruktleri» nazariyasi juda keng tarqaldi va qo'llanilmoqda. Bu nazariyaga asosan shaxsning bilish jarayonlarining kechishi uning kelajakdagi hodisalarni qanday «ko'ra olishi» (oldindan modellashtirishi, tasavvur qilishi) bilan aniqlanadi. A.Kellining fikricha har bir odam tadqiqotchi. U doimo o'zidagi «shaxs konstruktleri», o'zining maxsus baholash shkalalari asosida reallikning obrazini tuzadi (hosil qiladi). agar tuzilgan obraz haqiqatdan farq qilsa, to'g'ri kelmasa mavjud konstruktlar qayta quriladi. Barcha bilish jarayonlarining samaradorligi, muvaffaqiyatli konstruktlar ko'rish kishining psixologik bilim darajasiga bog'liq.

O'z – o'zini tekshirish savollari:

1. Shaxs tushunchasini izohlang.
2. Individuallik nima ?
3. Sotsiogenetik kontseptsiyani mazmunini nima tashkil etadi ?
4. Ekstrovert va introvert iboralarini tushuntiring.
5. Psixologiyadagi maydon nazariyasini tushuntiring.
6. K.Yung psixologiyasining mazmuni nimadan iborat ?

7. Gumanistik psixologiya tushunchasiga ta'rif bering.
8. Faollik va faoliyat tushunchalarini izohlang.
9. Psixologiyada shaxslararo munosabatning o'rni nimada ? .
10. Shaxsning psixologik tuzilishini tushuntiring.

5-mavzu. SHAXS FAOLIYATI. FAOLIYAT HAQIDA UMUMIY TUSHUNCHA

REJA:

5.1. Shaxs va uning faolligi

5.2. Faoliyat turlari

5.3. Jismoniy va aqliy harakatlar

5.4. Ijtimoiy xulk motivlari va shaxs motivatsiyasi

5.5. Motivlarning turlari.

Mavzu yuzasidan tayanch so'zlar: shaxs aktsentuatsiyalari, kamolat, ehtiyoj, motiv, interiorizatsiya, eksteriorezatsiya, malaka tuzilishi mashq, o'yin, mehnat, ta'lim.

Foydalanish uchun adabiyotlar: 3, 4, 5, 6.

5.1. Shaxs va uning faolligi. Jamiyat bilan doimiy munosabatni ushlab turuvchi, uz-uzini anglab, har bir harakatini muvofiklashtiruvchi shaxsga xos bulganeng muxim va umumiy xususiyat – bu uning faolligidir. Faollik (lotincha «actus» - harakat, «activus» - faol so'zlaridan kelib chikkan tushuncha) shaxsning xayotdagi barcha hatti harakatlarini namoyon etishini tushuntiruvchi kategoriyalardir. Bu- usha oddiy kulimizga kalam olib, biror chizikcha tortish bilan boglik elementar harakatimizdan tortib, toki ijodiy uygonish paytlarimizda amalga oshiradigan mavxum fikrlashimizgacha bulgan murakkab harakatlarga alokador ishlarimizni tushuntirib beradi. Shuning uchun ham psixologiyada shaxs, uning ongi va uz-uzini anglashi muammolari uning faolligi, u yoki bu faoliyat turlarida ishtiroki va uni uddalashiga alokador sifatlari orkali bayon etiladi.

Fanda inson faolligining asosan ikki turi farklanadi:

A. Tashki faollik- bu tashkaridan uz ichki istak-xoxishlarimiz ta'sirida bevosita kurish, kayd qilish mumkin bulgan harakatlarimiz, mushaklarimizning harakatlari orkali namoyon bo'ladigan faollik.

B. Ichki faollik – bu bir tomondan u yoki bu faoliyatni bajarish mobaynidagi fiziologik jarayonlar (moddalar almashinuvi, kon aylanish, nafas olish, bosim uzgarishlari) hamda, ikkinchi tomondan, bevosita psixik

jarayonlar, ya'ni aslida kurinmaydigan, lekin faoliyat kechishiga ta'sir kurasatuvchi omillarni uz ichiga oladi.

Misol tarikasida xayotdan shunday manzarani tasavvur kilaylik: uzak ayrilikdan sung ona uz farzandi visoliga yetdi. Tashki faollikni biz onaning bolasiga intilishi, uni kuchoklashi, yuzlarini siylashi, kuzlaridan okkan sevinch yoshlarida kursak, ichki faollik- usha kuz yoshlarini keltirib chikargan fiziologik jarayonlar, ichki soginchning asl sabablari (ayrilik muddati, nochorlik tufayli ayrilik kabi yashirin motivlar ta'siri), kurib idrok kilgandagi uzaro bir-birlariga intilishni ta'minlovchi ichki, bir qarashda kuz bilan ilgab bulmaydigan emotsional holatlarda namoyon bo'ladi. Lekin shu manzarani bevosita guvoxi bo'lsak ham, taxminan qanday jarayonlar kechayotganligini tasavvur qilishimiz mumkin. Demak, ikkala turli faollik ham shaxsiy tajriba va rivojlanishning asosini tashkil etadi. Bir qarashda har bir aniq shaxsga uning extiyojlariga boglik bo'lib tuyulgan bunday faollik turlari aslida ijtimoiy xarakterga ega bo'lib, shaxsning jamiyat bilan bo'ladigan murakkab va uz aro munosabatlarining okibati xisoblanadi

Inson faolligi «harakat», «faoliyat», «xulk» tushunchalari bilan chambarchas boglik bo'lib, shaxs va uning ongi masalasiga borib takaladi. Shaxs aynan turli faolliklar jarayonida shakllanadi, uzligini namoyon kiladi ham. Demak, faollik yoki inson faoliyati passiv jarayon bulmay, ongli ravishda boshkariladigan faol jarayondir. Inson faolligini mujassamlashtiruvchi harakatlar jarayoni faoliyat deb yuritiladi. Ya'ni, faoliyat- inson ongi va tafakkuri bilan boshkariladigan, undagi turli-tuman extiyojlardan kelib chikadigan, hamda tashki olamni va uz-uzini uzgartirish va takomillashtirishga karatilgan uziga xos faollik shaklidir. Bu-yosh bolaning real predmetlar moxiyatini uz tasavvurlari doirasida bilishga karatilgan uyin faoliyati, bu-moddiy ne'matlar yaratishga karatilagn mehnat faoliyati, bu-yangi kashfiyotlar ochishga karatilgan ilmiy-tadkikotchilik faoliyati, bu-rekordlarni kupaytirishga karatilgan sportchining maxorati va shunga uxshasha. Shunisi xarakterliki, inson har dakikada qandaydir faoliyat turi bilan mashgul bo'lib tura-di.

5.2. Faoliyat turlari. Jismoniy va aqliy harakatlar. Har qanday faoliyat real shart-sharoitlarda, turli usullarda va turlicha kurinishlarda namoyon bo'ladi. Kilinayotgan har bir harakat ma'lum narsaga – predmetga karatilgani uchun ham, faoliyat predmetli harakatlar majmui sifatida tasavvur kilinadi. Predmetli harakatlar tashki olamdagi predmetlar xususiyatlari va sifatini uzgartirishga karatilgan bo'ladi. Masalan, ma'ruzani konspekt kila-yotgan talabaning predmetli harakati yozuvga karatilgan bo'lib, u avvalo usha daftardagi yozuvlar soni va sifatida uzgarishlar qilish orkali, bilimlar zaxirasini boyitayotgan bo'ladi. Faoliyatning va uni tashkil etuvchi pred-

metli harakatlarning aynan nimalarga yunaltirilganiga karab, avvalo tashki va ichki faoliyat farklanadi. Tashki faoliyat shaxsni urab turgan tashki muxit va undagi narsa va xodisalarni uzgartirishga karatilgan faoliyat bulsa, ichki faoliyat – birinchi navbatda aqliy faoliyat bo‘lib, u sof psixologik jaraenlarning kechishidan kelib chikadi. Kelib chikishi nuktai nazaridan ichki-aqliy, psixik faoliyat tashki predmetli faoliyatdan kelib chikadi. Dastlab predmetli tashki faoliyat ruy beradi, tajriba orttirib borilgan sari sekin-asta bu harakatlar ichki aqliy jaraenga aylanib boradi. Buni nutk faoliyati misolida oladigan bo‘lsak, bola dastlabki so‘zlarni kattik tovush bilan tashki nutkida ifoda etadi, keyinchalik ishida uzicha gapirishga urganib, uylaydigan, muloxaza yuritadigan, uz oldiga maksad va rejalar kuyadigan bo‘lib boradi.

5.3. Jismoniy va aqliy harakatlar. Har qanday sharoitda ham barcha harakatlar ham ichki-psixologik, ham tashki muvofiklik nuktai nazaridan ongi tomonidan boshkarilib boradi. Har qanday faoliyat tarkibida ham aqliy, ham jismoniy–motor harakatlar mujassam bo‘ladi. Masalan, fikrlaetgan donishmandni kuzatganmisiz?. Agar uylanaetgan odamni ziyraklik bilan kuzatsangiz, undagi yetakchi faoliyat aqliy bulgani bilan uning peshonalari, kuzlari, hattoki, tana va kul harakatlari juda muxim va jiddiy fikr xususida bir tuxtamga kelolmaetganidan, yeki yangi fikrni topib, undan mamnuniyat xis kilaetganligidan darak beradi. Bir qarashda tashki elementar ishni amalga oshiraetgan – misol uchun, uzum kuchatini ortikcha barglardan xalos etaetgan bogbon harakatlari ham aqliy komponentlardan xoli emas, u kaysi bargning va nima uchun ortikcha ekanligidan anglab bilib turib olib tashlaydi

Aqliy harakatlar-shaxsning ongli tarzda, ichki psixologik mexanizmlar vositasida amalga oshiradigan turli – tuman harakatlaridir. Eksperimental tarzda shu narsa isbot kilinganki, bunday harakatlar doimo motor harakatlarni ham uz ichiga oladi. Bunday harakatlar kuyidagi kurinishlarda bulishi mumkin:

pertseptiv-ya’ni bular shunday harakatlarki, ularning okibatida atrofdagi predmetlar va xodisalar tugrisida yaxlit obraz shakllanadi;

mnemik faoliyat – narsa va xodisalarning moxiyati va mazmuniga alokador materialning eslab kolinishi, esga tushirilishi hamda esda saklab turilishi bilan boglik murakkab faoliyat turi;

fikrlash faoliyati - akl, faxm – farosat vositasida turli xil muammolar, masalalar va jumboklarni yechishga karatilgan faoliyat;

imajitiv – («image»-obraz suzidan olingan) faoliyati shundayki, u ijodiy jarayonlarda xayol va fantaziya vositasida xozir bevosita ongda berilmagan narsalarning xususiyatlarini anglash va xayolda tiklashni takozo etadi.

Yukorida ta'kidlaganimizdek, har qanday faoliyat ham tashki harakatlar asosida shakllanadi va motor komponentlardan iborat bulishi mumkin. Agar tashki faoliyat asosida psixik jarayonlarga utish ruy bergan bulsa, bunday jarayonni psixologiyada interiorizatsiya deb ataladi, aksincha, aklda shakllangan goyalarni bevosita tashki harakatlarda yoki tashki faoliyatga kuchirilishi eksteriorizatsiya deb yuritiladi.

Faoliyat turlari yana ongning bevosita ishtiroki darajasiga kura ham farklanadi. Masalan, shunday bulishi mumkinki, ayrim xaarakatlar boshida har bir elementni jiddiy ravishda, aloxida-aloxida bajarishni va bunga butun diqqat va ongning yunalishini talab kiladi. Lekin vakt utgach, bara-bora unda ongning ishtiroki kamayib, kupgina kismlar avtomatlashib boradi. Bu oddiy tilga ugirilganda, malaka xosil bo'ladi deyiladi. Masalan, har birimiz shu tarzda xat yozishga urganganmiz. Agar malakalarimiz kat'iy tarzda bizdagi bilimlarga tayansa, faoliyatning maksadi va talablariga kura harakatlarni muvaffakiyatli bajarishni ta'minlasa, biz buni kunikmalar deb ataymiz. Kunikmalar – doimo bizdagi aniq bilimlarga tayanadi. Masalan, kunikma va malakalar uzaro boglik bo'ladi, shuning uchun ham ukuv faoliyati jaarayonida shakllanadigan barcha kunikmalar va malakalar shaxsning muvaffakiyatli ukishini ta'minlaydi. Ikkalasi ham mashklar va kaytarishlar vositasida mustaxkamlanadi. Agar, fakat malakani oladigan bo'lsak, uning shakllanish yullari kuyidagicha bulishi mumkin:

oddiy namoyish etish yo'li bilan;

tushuntirish yo'li bilan;

ko'rsatish bilan tushuntirishni uyg'unlashtirish yo'li bilan.

Xayotda ko'nikma va malakalarning ahamiyati katta. Ular bizning jismoniy va aqliy urinishlarimizni yengillashtiradi va o'qishda, mehnatda, sport sohasida va ijodiyotda muvaffaqiyatlarga erishishimizni ta'minlaydi.

Faoliyatni klassifikatsiya qilish va turlarga bo'lishning yana bir keng tarqalgan usuli – bu barcha insonlarga xos bo'lgan asosiy faolllik turlari buyicha tabaqalashdir. Bu – muloqot, o'yin, o'qsh va mehnat faoliyatlaridir.

Muloqot- shaxs individual rivojlanishi jarayonida namoyon bo'ladigan birlamchi faoliyat turlaridan biri. Bu faoliyat insondagi kuchli ehtiyojlardan biri- inson bulish, odamlarga uxshab gapirish, ularni tushunish, sevish, uzaro munosabatlarni muvofiklashtirishga karatilgan extiyojlaridan kelib chikadi. Shaxs uz tarakkiyotini aynan shu faoliyat turini egallashdan boshlaydi va nutki orkali (verbal) va nuktsiz vositalar (noverbal) yordamida boshka faoliyat turlarini mukammal egallashga zamin yaratadi.

O'yin – shunday faoliyat turiki, u bevosita biror moddiy yoki ma'naviy ne'matlar yaratishni nazarda tutmaydi, lekin uning jarayonida jamiyatdagi murakkab va xilma-xil faoliyat normalari, harakatlarning simvolik andozala-

ri bola tomonidan uzlashtiriladi. Bolatoki uynamaguncha, kattalar hatti-harakatlarining ma'no va moxiyatini anglab yetlmaydi.

O'qish faoliyati ham shaxs kamolotida katta rol uynaydi va ma'no kasb etadi. Bu shunday faollikki, uning jarayonida bilimlar, malaka va turlarni kunikmalar uzlashtiriladi.

Mehnat qilish ham eng tabiiy extiyojlarga asoslangan faoliyat bo'lib, uning maksadi, albatta biror moddiy yoki ma'naviy ne'matlarni yaratish, jamiyat tarakkiyotiga xissa kushishdir.

Har qanday kasbni egallash, nafakat egallash, balki uni maxorat bilan amalga oshirishda faoliyatning barcha konuniyatlari va mexanizmlari amal kiladi. Oddiygina biror kasb malakasini egallash uchun ham unga alokador bulgan ma'lumotlarni eslab kolish va kerak bulganda yana esga tushurish orkali uni bajarish buldmay, balki ham ichki (psixik), ham tashki (predmetgayunaltirishgan) harakatlarni ongli tarzda bajarish bilan boglik murakkab jarayonlar yotishini unutmashlik kerak. Lekin har bir shaxsni u yoki bu faoliyat turi bilan shugullanishiga majbur qilgan psixologik omillar- sabablar muhim bo'lib, bu faoliyat motivlaridir

5.4. Ijtimoiy xulq motivlari va shaxs motivatsiyasi. Yuqorida biz tanishib chiqqan faoliyat turlari o'z-o'zidan ro'y bermaydi. Shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy xulqi va o'zini qanday tutishi, egalagan mavqei ham sababsiz, o'z-o'zidan ro'y bemaydi. Faoliyatning amalga oshishi va shaxs hulkatvorini tushuntirish uchun psixologiyada «motiv» va «motivatsiya» tushunchalari ishlatiladi.

«Motivatsiya» tushunchasi «motiv» tushunchasidan kengroq ma'no va mazmunga ega. Motivatsiya – inson xulq-atvori, uning bog'lanishi, yo'nalishi va faolliginitushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmuini bildiradi. Bu tushuncha u yoki bu shaxs xulqini tushuntirib berish kerak bo'lganda ishlatiladi, ya'ni: «nega?», «nima uchun?», «nima maqsadda?» degan savollarga javob qidirish- motivatsiyani qidirish demakdir. Demak, u xulqning motivatsion tasnifini yoritishga olib keladi.

Shaxsning jamiyatda odamlar orasidagi xulqi va o'zini tutishi sabablarini o'rganish tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan narsa bo'lib, masalani yoritishning ikki jihati farqlanadi: a) ichki sabablar, ya'ni hatti-harakat egasining sub'ektiv psixologik xususiyatlari nazarda tutiladi (motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, mo'ljallar, istaklar, qiziqishlar va hokozolar); b) tashqi sabablar – faoliyatning tashqi shart-sharoitlari va holatlari. Ya'ni, bular ayni konkret holatlarni kelib chiqishiga sabab bo'ladigan tashqi stimullardir.

Shaxs xulq-atvorini ichkaridan, ichki psixologik sabablar tufayli boshqarish odatda shaxsiy dispozitsiyalar ham deb ataladi. Ular shaxs tomonidan anglanishi yoki anglanmasligi ham mumkin. Ya'ni, ba'zan shun-

day bo‘ladiki, shaxs o‘zi amalga oshirgan ishi yoki o‘zidagi o‘zgarishlarga nisbatan shakllangan munosabatning haqiqiy sababini o‘zi tushunib yetmaydi, «Nega?» degan savolga «O‘zim ham bilmay qoldim, bilmayman», deb javob beradi. Bu anglanmagan dispozitsiyalar yoki ustanovkalar deb ataladi. Agar shaxs biror kasbga ongli tarzda qiziqib, uning barcha sir-asrorlarini egallash uchun astoydil harakat qilsa, bunda vaziyat boshqacharoq bo‘ladi, ya’ni, dispozitsiya anglangan, ongli hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan motiv – konkrketroq tushuncha bo‘lib, u shaxsdagi u yoki bu hulq –atvorga nisbatan turgan moyillik, hozirlikni tushuntirib beruvchi sababni nazarda tutadi. Mashhur nemis olimi Kurt Levin motivlar muammosi, ayniqsa, shaxsdagi ijtimoiy xulq motivlari borasida katta keng qamrovli tadqiqotlar olib borib, shu narsani aniqlaganki, har bir odam o‘ziga xos tarzda u yoki bu vaziyatni idrok qilish va baholashga moyil bo‘ladi. Shunisi ajablanarliki, o‘sha bir konkret vaziyat xususidagi turli shaxslarning baholari ham turlicha bo‘ladi. Bundan tashqari, bir shaxsning o‘ziga ham o‘zidagi holat, kayfiyatga bog‘liq holda bir xil vaziyatni alohida hollarda turlicha idrok qilishga moyil bo‘larkan. Shuning uchun ham odamning ayni paytdagi real haarakatlarini o‘sha ma’lum sharoitdagi ichki va tashqi stimullarga uning bergan bahosi yoki reaksiyalari sifatida qaramay, balki unda shunga o‘xshash holatlarni idrok qilishga ichki bir hozirlik – dizpotsiyaning mavjudligi bilan tushuntirish to‘g‘riroq bo‘ladi. Shu ma’noda shaxs hulqining motivatsiya turli sharoitlardan orttirilgan tajribaga tayangan, ongli tahlillar hattoki, ijtimoiy tajriba normalarining ta’siri shakllanadigan sabablar kompleksini o‘z ichiga oladi. Masalan, texnika oliygohlarida: «Materiallarning qarshiligi» nomli kurs bor deylik. Shu kursni o‘zlashtirish va unday sinovdan o‘tish ko‘pchilikka osonlikcha ro‘y bermaydi. Hali kurs boshlanmasdanoq yosh talabalarga shu kurs va uning talablariga nisbatan shunday ustanovka shakllanadiki, albatta, bu kurs qiyin, uni olib boruvchi o‘qituvchi o‘ta talabchan, qattiqqo‘l va hokazo degan. Bunday motivatsiya mana necha avlod talabalari boshdan kechirayotgan holat. Endi konkret shaxsning dars jarayoni boshlangan keyingi harakatlari konkret motivlar bilan izohlanadi va tirishqoq talaba uchun bu fan ham boshqa fanlar qatori tinimsiz izlanish, o‘z vaqtida darslarni tayyorlashni talab qilsa, boshqasi uchun (dangasaroq talaba uchun) bu darsdan keyin dars yo‘q va u qachon shu semetr tugashini kutib harakat qiladi.

Har qanday motivlarning orqasida shaxsning ehtiyojlari yotadi. Ya’ni, maqsadli hayotda shaxsda avval u yoki bu ehtiyojlar paydo bo‘ladi va aynan ularning tabiati va zaruratiga bog‘liq tarzda hulq motivlari namoyon bo‘ladi. Misol uchun talabaning o‘quv faoliyatini olish mumkin. Bilim olish maqsadi bilim, ilm olish, qiziquvchanlik ehtiyojini paydo qiladi. Bu ehtiyoj tara-

qqiyotning ma'lum bir davrida, masalan, bog'cha yoshidan boshlab qoniqtirila boshlaydi. Bolaga sotib olib berilgan kitoblar, daftar va boshqa o'quv qurollari, ma'lum ta'lim maskanida tashkil etilgan shart-sharoitlar va u yerdagi bevosita bilim olishga qaratilgan faoliyatning o'zi, bola uchun motiv o'rnini bosadi. Yana bir oddiy misol qo'lingizda kitob bor. Siz holi uni o'qishni boshlamadingiz. Lekin o'qish istagi bor, bu istakning ortida esa o'sha mazmunni bilish va uning tagiga yetish ehtiyoji turadi. Rus olimi R.Nemov. shaxsdagi motivatsion soxasi qo'yidvagicha tasavvur qiladi.

Umuman, har qanday shaxsdagi mavjud ehtiyojlarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. Biologik ehtiyojlar- bu –fiziologik (tashnalik, ochlik, iyqu), jinsiy moslashuv, ehtiyojlari.

2. Ijtimoiy ehtiyojlar- bu – mehnat qilish, bilish, estetik va ahloqiy – ma'naviy ehtiyojlar.

Ehtiyojlarni biologik hamda ijtimoiy turlarga bo'lganimiz bilan shu narsani ununmasligimiz lozimki, shaxsdagi har qanday ehtiyojlar ham ijtimoiylashgan bo'ladi, ya'ni, ular o'sha jamiyat va mohiyatdagi qadriyatlar, madaniy normalar va insonlararo munosabatlar harakteriga bog'liq bo'ladi. Masalan, eng tabiiy va tushunarli hisoblangan bizning yemishga, ovqatga bo'lgan ehtiyojimizni olsak, u ham konkret muhitga qarab turlicha harakatlarni keltirib chiqaradi. yana misol uchun, to'y marosimlari yoki juda tukin dasturxon atrofida o'tirgan odam nima uchun shunchalik ko'p ovqat iste'mol qilib yuborganini bilmay qoladi. Agar bu tabiat qo'yni yoki paxta dalasidagi xashar bo'lsa-chi, bir turda issiq non ham butun tanaga rohat baxsh etuvchi malham bo'lib, ochlinni bilintirmaydi. Kamtarona dasturxon-dan ovqat yeb o'rgangan kishi oz-oz yeyishga o'rgansa, yoshligidan norma-dan ortiq yeb o'rgangan odam vrach oldiga borib, o'zi uchun ozdiruvchi dori-darmon so'rasa, so'raydiki, lekin uyda o'zi yemishini nazorat qilishi kerakligini bilmaydi. Demak, bu ham madaniyatga, etikaga, oila muhitiga bevosita bog'liq narsa ekan-da.

Umuman shaxs ijtimoiy xulqi motivi haqida gap ketganda, uning ikki tomoni yoki elementi ajratiladi: harakat dasturi va maqsad. Harakat dasturi maqsadga erishishing vositalariga aniqlik kiritadi. Shuning uchun ham dasturda nazarda tutilgan vositalar maqsadga erishishni oqlashi kerak, aks holda dastur hech narsa bema'ni. Masalan, ba'zi ota-onalar farzandlarini yaxshi tarbiyalash va undan ideallaridagi shaxs yetishib chiqishini orzu qilib, uning oldiga juda og'ir tarbiyaviy shartlarni qo'yadilar, bola erkinligi bo'g'iladi, u qat'iy nazorat muhitida ushlanadi. Oqibatda bola keyinchalik boshqarib bo'lmaydigan, qaysar, uncha-muncha tashqi ta'sirga berilmadigan bo'lib, qolib, har qanday boshqa ijtimoiy sharoitda qiynaladigan bo'lib

qoladi. Shuning uchun ham motiv har doim anglangan, ehtiyojlar muvofiqlashtirilgan va maqsadlar va unga yetish vositalari aniq bo'lishi kerak. Shundagina ijtimoiy xulq jamiyatga mos bo'ladi.

5.5. Motivlarning turlari. Turli kasb egalari faoliyati motivlarini o'rganishda motivlar xarakterini bilish va ularni o'zgartirish muammosi ahamiyatga ega. Shunday motivlardan biri turli xil faoliyat sohalarida muvaffaqiyatga erishish motivi bo'lib, bunday nazariyaning asoschilari amerikalik olimlar D.Maklelland, D.Atkinson va nemis olimi X.Xekxaufenlar hisoblanadi. Ularning fikricha, odamda turli ishlarni baajarishini ta'minlovchi asosan ikki turdagi motiv bor: muvaffaqiyatga erishish motivi hamda muvaffaqiyatlardan qochish motivi. Odamlar ham u yoki bu turli faoliyatlarni kirishishda qaysi motivga mo'ljal qilishlariga qarab farq qiladilar. Masalan, faqat muvaffaqiyat motivi bilan ishlaydiganlar oldindan ishonch bilan shunday ish boshlaydilarki, nima qilib bo'lsa ham yutuqqa erishish ular uchun oliy maqsad bo'ladi. Ular hali ishni boshlamay turib, yutuqni kutadilar va shunday ishni amalga oshirishsa, odamlar ularning barcha harakatlarini ma'qullashlarini biladilar. Bu yo'lda ular nafaqat o'z kuch va imkoniyatlarini, balki barcha tashqi imkoniyatlar –tanish-bilishlar, mablag' kabi omillardan ham foydalanadilar.

Boshqacha xulq-atvorni muvaffaqiyatsizliklardan qochish motiviga tayangan shaxslarga kuzatish mumkin. Masalan, ular birinchilardan farqli, ishni boshlashdan avval nima bo'lsa ham muvaffaqiyatsizlikka duchor bo'lmaslikni o'ylaydilar. Shu tufayli ularda kuproq ishonchsizlik, yutuqqa erishishga ishonmaslik pessimizmga o'xshash holat kuzatiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, oxir-oqibat ular baribir muvaffaqiyatsizlikka uchrab «O'zi sira omadim yurishmaydigan odamman-da» degan xulosaga keladilar. Agar birinchi toifali shaxslar bir ishni muvaffaqiyatli tugatgach, ko'tarinki ruh bilan ikkinchi ishga kirishishsa, ikkinchi toifa vakillari, har qanday ishni yakunlangandan so'ng, uning natijasidan qat'iy nazar, ruhan tushkunlikka tushadilar va og'rinish hissi bilan boshqa ishga kirishadilar. Bu o'rinda talabchanlik degan sifatning roli katta. Agar muvaffaqiyatni yo'nalgan shaxslarning o'zlariga nisbatan qo'ygan talablari darajasi ham yuqori bo'lsa, ikkinchi toifa vakillarining talablari aksincha, past bo'ladi. Bundan tashqari har birimizdagi o'zimizdagi real qobiliyatlar to'g'risidagi tasavvurlarimiz ham ushbu motivlarning faoliyatdagi o'rniga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, o'zidagi qobiliyatlarga ishongan shaxs hattoki, mag'lubiyatga uchrasa ham, unchalik qayg'urmaydi, keyingi safar hammasi yaxshi bo'lishiga ishonadi. Ishonchsiz shaxs esa kichkina berilgan tanbeh yoki tanqidni ham juda katta ruhiy azob bilan qayg'urib boshdan kechiradi. Uning uchun ham shaxsning

u yoki bu vaziyatlarda qayg'urish sifati ham ma'lum ma'noda motivlar xarakterini belgilaydi.

Shunday qilib, motivlar tizimi bevosita shaxsning iehnatga, odamlarga va o'z-o'ziga mtsunosabatlaridan kelib chiqadi va undagi harakter xususiyatlarini ham belgilaydi. Ularning har birimizda real shart-sharoitlarda namoyon bo'lishini biror mas'uldiyatli ish oldidan o'zimizni tutishimiz va muvaffaqiyatlarga erishishimiz bilan baholasak bo'ladi. Masalan, ma'suliyatli imtihon topshirish jarayonini olaylik. Ba'zi talabalar imtihon oldidan juda qayg'uradilar. ham. Ular uchun imtihon topshirish juda kata tashvishday. Boshqalar esa bu jarayonni bosiqlik bilan boshdan kechirib, ichidan hayajonlanayotgan bo'lsalar ham, buni boshqalarga bildirmaydilar. Yana uchinchi toifa kishilari umuman beg'am bo'lib, sira koyimaydilar. Ta-biiy, shunga muvofiq tarzda, har bir toifa vakillari ishining muvaffaqiyati va faoliyatining samarasi turlicha bo'ladi. Bunga har bir shaxsdagi da'vogarlik darajasi ham ta'sir qiladi. Da'vogarlik darajasi yuqoriroq bo'lganlar bilgan-bilmaganini isbot qilishga urinsalar, ana shunday darajasi pastlar bor bilga-nini ham yaxshi aytib berolmay, yana o'qituvchi bilan totishmaydilar ham.

Shuning uchun ham har birimiz ijtimoiy faoliyat motivlaridan tashqari, shaxsiy hislatlarimizni ham bilishimiz va ongli tarzda hulqimizni boshqara olishimiz kerak. Motivlarning anglanganlik darajasi: ijtimoiy ustanovka va uni o'zgartirish muammosi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, motivlar, ya'ni hatti-harakatlarimizning sabablari biz tomonimizdan anglanishi yoki anglanmasligi ham mumkin. Yuqorida keltirilgan barcha misollarda va hola-tlarda motiv aniq, ya'ni shaxs nima uchun u yoki bu turli faoliyatni amalga oshirayotganligini, nima sababdan muvaffaqiyatga erishayotganligi yoki mag'lubiyatga uchraganini biladi. Lekin har doim ham ijtimoiy xulqimiz-ning sabablari bizga ayon bo'lavermaydi. Anglanmagan ijtimoiy xulq moti-vlari avvalgi ma'ruzada ta'kidlanganidek, ijtimoiy ustanovka (inglizcha «at-titud») hodisasi orqali tushuntiriladi.

Demak, ijtimoiy ustanovka shaxsning ijtimoiy ob'ektlar, hodisalar, guruhlar va shaxslarni idrok qilish, baholash va qabul qilishga nisbatan shunday tayyorgarlik holatiki, u bu baho yoki munosabatning aslida qachon shakllanganligini aniq anglamaydi. Masalan, Vatanimizning hammamiz se-vamiz, bayrog'imiz muqaddas, nemis investorlarga ishonamiz, negrlarga rahmimiz keladi, tijorat ishlari bilan shugullanadiganlarning albatta puldor, badavlat, deb hisoblaymiz va hokazo. Bu tasavvurlar, baho va hissiyotlar qachon va qanday qilib ongimizda o'rnashib qolganligiga e'tibor bermasdan yuqorida sanab o'tgan hissiyotlarni boshdan kechiraveramiz. Mana shularn-ing barcha ijtimoiy ustanovkalar bo'lib, ularning mazmun mohiyati aslida har bir inson ijtimoiy tajribasi davomida shakllanadi, va uzoq muddatli xoti-

rada saqlanib, konkret vaziyatlar ro'yobga chiqadi. Demak, motiv- har qanday harakatlarimiz va faoliyatimizning sababi (undov), sharti bo'lsa, ustanovka – ana shu harakat yoki faoliyatni amalga oshirishga qaratilgan insondagi ichki psixologik holatdir.

Amerikalik olim G. Ollport ijtimoiy ustanovkaning komponentli tizimini ishlab chiqqan:

A. Kognitiv komponent – ustanovka ob'ektiga aloqador bilimlar, g'oyalar, tushuncha va tasavvurlar majmui;

B. Affektiv komponent – ustanovka ob'ektiga nisbatan su'ekt his qiladigan real hissiyotlar (simpatiya, antipatiya, loqaydlik kabi emotsional munosabatlar);

V. Harakat komponenti – sub'ektning ob'ektga nisbatan real sharoitlarda amalga oshirilishi mumkin bo'lgan harakatlar majmui (xulkda namoyon bo'lish).

Bu uchala komponentlar o'zaro bir-birlari bilan bog'liq bo'lib, vaziyatga qarab u yoki bu komponentning roli ustivorroq bo'lishi mumkin. Shuni aytish lozimki, komponentlararo monandlik bo'lmasligi ham mumkin. Masalan, ayrim talabalar talabalik burchi va tartib-intizom bilan juda yaxshi tanish bo'lsalarda, har doim ham unga rioya qilavermaydilar. «Tasodifan dars qoldirish», «jamoatchilik joylarida tartibni buzish» kabi holatlar kognitiv va harakat-komponentlarida uyg'unlik yo'qligini ko'rsatadi. Bu bir qarashda so'z va ish birligi printsiptining turli shaxslarda turlicha namoyon bo'lishini eslatadi. Agar odam bir necha marta qaytarilsa, u bu holatga o'rganib qoladi va ustanovkaga aylanib qolishi mumkin. Shuning uchun ham biz ijtimoiy normalar va sanksiyalar vositasida bunday qarama-qarshilik va tafovut bo'lmasligiga yoshlarni o'rgatib borishimiz kerak. Bu shaxsning istiqboli va faoliyatining samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

O'z – o'zini tekshirish savollari :

1. Shaxs haqidagi asosiy nazariyalarni aytib bering.
2. Faollik va faoliyat tushunchalarining farqi nimada ?
3. Ehtiyoj turlarini aytib bering.
4. Motiv va uning turlarini aytib bering.
5. Harakatni avtomatlashtirish nima ?
6. Malakani tuzilishini aytib bering.
7. Ko'nikmani tarkibini izohlang.
8. Faoliyatda o'yin tushunchasini tushuntiring.
9. Psixologiyada ta'lim tushunchasini yoritng.

10.Mehnat jarayoni tushunchasini izohlang.

6-mavzu. GURUH VA JAMOA PSIXOLOGIYASI

REJA:

6.1. Guruh haqida tushuncha

6.2. Guruhlardagi ijtimoiy psixologik hodisalar

6.3. Guruhning ichki tuzilishi

6.4. Lider tiplari

6.5. Guruhning ichki tuzilishini o‘rganish

Mavzu yuzasidan tayanch so‘zlar: guruh, moslashuv, lider, sotsiometrik usul.

Foydalanish uchun adabiyotlar: 2, 3, 5, 6, 7.

6.1.Guruh haqida tushuncha. Guruh- bu muayyan belgiga, masalan, sinfiy mansublikka, birgalikda faoliyat ko‘rsatishning mumkinligiga va uning xarakteriga, tashkil topish xususiyatlari va shu kabilar asosida ajralib turadigan umumiylikdir. Guruhlarning klassifikatsiyasi ham shunga muvofiq tarzda bo‘lib, kichik va katta guruhlarga bo‘linadi - o‘z navbatida ular ham real (bog‘langanlik, shartli formal (rasmiy), hamda noformal (norasmiy) guruhlarga, rivojlanish darajasi turlicha bo‘lgan ya’ni rivojlangan (jamoalar) va yetarli darajada rivojlanmagan yoki kam rivojlangan guruhlarga (uyushmalarga, birlashmalarga, aralash guruhlarga) bo‘linadi.

Katta guruhlar umumiy makon va zamonda hayot kechirayotgan anchagina odamlarni o‘z tarkibiga olgan sotsial umumiylikni tashkil qiladigan real guruhlar shaklida bo‘lishi mumkin.

Bu xildagi katta guruhlarga korxonaning mehnat jamoasi, yoki ko‘pgina o‘qituvchilar bir-birlari bilan bevosita o‘zaro aloqada bo‘lmasalar ham, lekin ayni chog‘da bitta rahbarga bo‘ysunadigan, bitta partiya va kasaba uyushmasi tashkilotiga kiradigan, maktab hayotiga oid hamma uchun umumiy hisoblangan ichki tartibning barcha qoidalariga amal qiladigan kattagina bir maktabning pedagoglar jamoasi kiritilgan bo‘lishi mumkin. Katta guruhlar ba’zan bir belgilari (sinfiy, jinsiy, milliy, yosh va boshqa belgilari)ga binoan ajratiladigan va birlashtiriladigan shartli guruhlar shaklida bo‘lishi ham mumkin. Katta shartli guruhga kiritilgan kishilar hech qachon bir-birlari bilan uyushmagan bo‘lmasa ham, lekin bu xildagi guruhga ajratilgani uchun asos bo‘lgan belgilariga ko‘ra umumiy sotsial va psixologik ta’rifga ega bo‘lishlari mumkin.

Kichik guruhlar – hamisha bog‘langan umumiylik bo‘lib, unga kiruvchi shaxslarning o‘zaro birgalikdagi real harakati va ular o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar bilan bog‘langandir. Bu guruhlar rasmiy (formal) bo‘lishi, ya’ni yuridik jihatdan qayd etilgan xuquq va burchlarga, normativ asosida o‘rnatilgan strukturaga, tayinlab yoki saylab qo‘yilgan rahbarlikka ega bo‘lishi mumkin.

Shuningdek, yuridik jihatdan qayd etilgan statusga ega bo‘lmagan, ammo tarkib topgan shaxslararo munosabatlar (do‘stlik, hayrihohlik, ham-jihatlik, ishonch va shu kabilar) sistemasi bilan ifodalaniladigan norasmiy (ko‘pincha ularni noformal deb ham atashadi) guruhlar ham alohida ajralib turadi. Ular alohida ajralib turadigan umumiylik (masalan, turli maktablar va hunar-texnika bilim yurtlarining mototsikl sportiga qiziqishi umumiyligi negizida birlashgan bir qancha o‘quvchisi) sifatida yuzaga chiqishi va rasmiy guruhlar ichida yetarli darajada barqaror tus kasb etishi (sinfidagi do‘stona ulfat tarzida kirishi) mumkin.

Rasmiy va norasmiy guruhlar o‘rtasidagi chegaralar shartli va nisbiydir. O‘quvchilarning bu xildagi norasmiy guruhlarini shakllantirish o‘qituvchi olib borishi shart bo‘lgan tarbiyaviy ishning muhim vazifasi hisoblanadi.

Guruhlar rivojlanishining darajasi yoki saviyasi ularning klassifikatsiyasining eng muhim negizi hisoblanadi. Guruhiy rivojlanish darajasi–shaxslararo munosabatlarning shakllanganligining belgisi, guruhlar shakllanishi jarayonining natijasidir.

Rivojlanish darajasiga ko‘ra farqlanadigan guruhlarining – diffuz guruhlar, sotsial yo‘nalishdagi uyushmalar, sotsial yo‘nalishga zid uyushmalar va birlashmalar, kollektivlarning psixologik toifasi shu asnoda tarkib topadi.

Guruhiy rivojlanishning tegishli ravishda ancha ifodalangan darajalarini ko‘rsatadigan (har bir konkret guruh boshidan kechirishi mumkin bo‘lgan son sanoqsiz oraliq holatlari bilan birga) qat‘iyan beshta pozitsiya alohida ajralib turadi:

Bilvositalikning mumkin qadar yuksak darajasi va faoliyatning shaxslararo munosabatlari bilvosita ifoda etuvchi omillarning eng yuksak sotsial qimmati. Bu jamoadir.

Agar guruhda tegishli tarzda birgalikdagi faoliyat mavjud bo‘lsa, shaxslararo munosabatlarni bilvosita ifoda eta oladigan eng yuksak darajadagi sotsial yo‘nalishga ega omillar mavjud bo‘lgan taqdirda bilvositalikning eng past darajasi. Bu sotsial yo‘nalishdagi uyushma (misol uchun studentlarning do‘stona kompaniyasi)dir.

Birgalikdagi faoliyatning yo‘qligi bilan bog‘liq bilvositalikning mavjud emasligi. Bu diffuz guruh (masalan, avtobusdagi yo‘lovchilar yoki umumiy palatadagi bemorlardir).

Shaxslararo munosabatlarning eng yuksak darajasi nosotsial yo‘nalishga ega bo‘lgan bilvosita omillar mavjud sharoitlardagi qandaydir birgalikdagi faoliyatning past darajada bilvosita ifoda etilishi. (masalan, bezorilik qiluvchi o‘spirinlar guruhi). Bu prosotsial uyushmadir.

Faoliyat vositasi ifoda etishning eng yuksak darajasi va bilvosita ifoda etuvchi omillarning eng yuksak daraja aksil ijtimoiy, reaksiyon xarakterga egaligi. Bu-birlashma (masalan, mafiya).

Jamoaning yuksak darajada rivojlangan guruh sifatida boshqa guruhlariga nisbatan printsiptial jihatdan farqlari tajriba yo‘li bilan kayd etildi. Jamoada faoliyatning samaradorligi bilan o‘zaro his-xayajonli psixologik munosabatlarning makbul xarakteri o‘rtasidagi nisbat ijobiy, sust rivojlangan guruhlarda esa salbiy bo‘ladi. Past darajada rivojlangan guruhlarda guruhning miqyosi bilan uning a‘zolaridan umumiy ishga eng ko‘p hissa ko‘shish istagi o‘rtasidagi teskari bog‘lanish mavjudligi aniqlandi, guruhning miqyosi yiriklasha borishi bilan jamoadan birgalikdagi faoliyat ishtirokchilarining motivlari susaymaydi. Tasodifiy guruhda yordamga muxtoj kishiga yordam ko‘rsatilish ehtimoli guruhning miqyosi kengayishi bilan susaya boradi, jamoada esa bunday qonuniyat namoyon bo‘lmaydi va hokazo.

Shunday qilib, birgalikdagi sotsial qimmatga ega shaxs uchun ahamiyatga molik faoliyatning amalga oshirilishi o‘zaro jamoatchilik munosabatlari o‘rnatilishi, individual munosabat bilan jamoa munosabatlari o‘rtasidagi ziddiyatlar barham topishini ta‘minlaydi. Bunday faoliyat jarayonida shaxslararo munosabatlarda boshqa sharoitlarda qayd etilishi mumkin bo‘lmagan alohida hodisalar yuz beradiki, guruh rivojlanishining alohida belgisi sifatidagi jamoatchilik hosil bo‘ladi. Aynan jamoa shaxsning jamiyatga bog‘liqligini ifoda etadi. Shaxs ana shu bog‘liqlik orqali erkinlikka muvaffaq bo‘ladi.

6.2. Guruhlardagi ijtimoiy psixologik hodisalar. Guruhlardagi ijtimoiy psixologik hodisalar mavjud: ijtimoiy-psixologik muhit ko‘p jihatdar kollektiv a‘zolarining singishuvchanligiga bog‘liq.

Guruhiy mos kelish (singishuvchanlik) fiziologik va psixologik bo‘lishi mumkin. Bir kishining mehnat unumdorligini keskin tushiruvchi va bu bilan ikkinchisida toliqishning oshivuga olib keluvchi fiziologik mos kelishning buzilishiga o‘tinni qo‘lda arralash uchun bir juft ishchi sifatida baquvvat kishi bilan dardchil yigitchani yuborishgani misol bo‘la oladi.

Guruhiy psixologik mos kelish psixomotor emotsional irodaviy xususiyatlariga diqqat va tafakkurning farqlariga bog'liqdir. Lekin ham-madan ko'ra ko'proq guruh tarkibiga kiruvchi har bir kishining shaxsiy xarakter xususiyatiga bog'liq bo'lmasligi, ammo, albatta, singishuvchan bo'lishi kerak. Psixologik muhit vujudga keltirishda aksari guruhga mos kelishga bog'liq bo'lgan ijtimoiy kayfiyat katta ahamiyatga ega. U guruhda bevosita ijobiy yoki salbiy psixologik muhit vujudga keltiradi.

6.3. Guruhning ichki tuzilishi. Har qanday guruh tuzilishiga ko'ra guruh a'zolari nufuzi va statusi o'ziga xos darajasini aks ettiradi. Uning yuqori referomentorik va sotsiometorik tarzda tanlanadigan shaxslar o'rin oladi, eng orqada esa noreferent va sotsiometrik jihatdan surib chiqariladigan individlar turishadi. Mazkur ierarxiya zinapoyasining eng yuqori bosqichida guruhning lideri turadi.

Lider- bu shunday shaxski, guruhning qolgan barcha a'zolari uchun o'zlarining manfaatlariga daxldor bo'lgan hamda butun guruh faoliyatining yo'nalishini va xarakterini belgilab beradigan eng ma'suliyatli yechimlarni kabul qilishga haqli ham va aksincha bo'lmasligi mumkin. Lider bilan rahbarlikning bitta yagona shaxsga kelishi makbul hodisa hisoblanadi. Bordi-yu, agar bunday muvofiqlik bo'lmasa, u holda guruh faoliyatining samardorligi rasmiy rahbar (masalan sinf boshi) bilan norasmiy lider yoki liderlar o'rtasidagi munosabatlar kay tarzda yuz berishiga bog'liq bo'ladi.

6.4. Lider tiplari. Guruh jamoasining rasmiy rahbarlik sistemasi (guruhboshi, yoshlar tashkilotchisi va jamoatchilik ishlarining ayrim sohalari uchun ma'sul kishilar) unda norasmiy nufuzning taqsimlanishi va norasmiy peshqadam sifatida tanilish bilan to'g'ri kelishi ham, to'g'ri kelmasligi ham mumkin. Agar pirovard natijada shaxslararo munosabatlar umumiy maqsadlarning mavjudligi jamoaga xalaqit qilmaydigan emas, balki hatto yordam berishi ham mumkin. Chunonchi, 30-40 o'quvchidan iborat guruh hisoblanadigan guruh guruhboshi va yoshlar tashkilotiga teskari odatda biri necha peshqadamlar mavjud bo'lib, ular tevaragida bir nechta rasmiy guruhlar uyushadi.

Liderlarning quyidagi tiplari farqlanadi:

faoliyatining mazmuniga qarab:

- a) ilhomlantiruvchi, harakat yoki axloq dasturini taklif qiluvchi lider;
- b) bajaruvchi- berilgan dasturni bajarish tashkilotchisi;
- v) bir vaqtda ham ilhomlantiruvchi, ham bajaruvchi.

boshqarish usuliga ko'ra:

- a) Avtoritar;
- b) demokratik;
- v) Yuqoridagi ikki uslubni o'zida mujassamlashtirgan.

Faoliyati xarakteriga ko'ra:

- a) universal-o'zida liderlik xususiyatlarini doim ko'rsatib turadigan;
- b) Situativ-(vaziyatga qarab)-o'zida liderlik xususiyatlarini ma'lum o'ziga xos vaziyatlarni ko'rsatib turadigan.

6.5. Guruhning ichki tuzilishini o'rganish. Psixologiyada guruhdagi tabaqalanishni (uning ichki tuzilishini) o'rganish uchun ko'plab metodlar qo'llaniladi. Ulardan ikkita asosiylari-sotsiometriya (sotsiometrik surov) va referentometriya metodidir.

Amerikalik psixolog, mikrosotsiolog J.Moreno guruhlarda shaxslararo munosabatlarni o'rganish uchun shaxslarning birini saylashini (tanlashi, afzal ko'rishlari) usulini va hissiy afzal ko'rishlarni qayd qilish texnikasini taklif etadi. Buni u sotsiometriya deb atadi.

Sotsiometriya metodi kichik guruhlariga taaluqli bo'lgan shaxslararo munosabatlarni o'rganish va o'lchashning metodi sifatida taklif qilingan. Sotsiometriya yordamida shaxslararo birgalikdagi harakat jarayonida guruh a'zolarida namoyon bo'ladigan afzal ko'rinishi, befarqlik yoki xush ko'rmaslikni miqdoriy me'yorni aniqlash mumkin. Sotsiometriya guruh a'zolarining bir-birlarini xush ko'rishlari yoki xush ko'rmasliklarini o'rganishda qo'l keladi. Guruh a'zolarining o'zlari bunday munosabatlarni anglab ola olmasliklari va ularning mavjud yoki mavjud emasligi haqida o'zlariga hisob bermasliklari mumkin. Sotsiometriya metodi juda ham tezkor bo'lib, uning natijalari matematik usul bilan qayta ishlanishi va yozma shaklda ifoda etilishi mumkin.

Sotsiometrik usulining negizida «Sen kim bilan birga bo'lishni hohlar eding?» degan to'g'ridan-to'g'ri savol turadi. U kishilar o'rtasidagi o'zaoro munosabatlarni hohlagan bitta partada o'tirishni, dam olishni, vaqtichog'lik qilishni, ishlashni hohlarding va hokazo. Qoida tariqasida tanlashning ikki yo'nalishi-birgalikdagi mehnat qilish sohasidagi va vaqtichog'lik qilish sohasidagi yo'nalishlari tavsiya qilinadi. Bu o'rinda tanlashning makbulligi darajasida (benihoya istak borligi, bajoundilligi, befarqligi, unchalik istalmayotganligi, sira ham istak yo'qligi) aniqlik kiritilishi va tanlash uchun tavsiya qilinadigan shaxslar soni cheklangan bo'lishi ham mumkin. Tanlashlarni sotsiometriya matritsasiga tushirish chog'ida yanada tahlil etish xush ko'rish va xush ko'rmaslikning murakkab tarzda chatishib ketganligini, sotsiometrik «yulduzlar» (ularni ko'pchilik tanlaydi) «bas boylash»larning (ulardan hamma o'zini chetga tortadi) mavjudligini va butun ierarxiyasi ko'rsatib beradi. Sotsiometriya metodini juda ham tezkor ekanligiga shubxa yo'q va uning yordami bilan guruh ichidagi hissiy intilishlar manzarasi yetarli darajada aniq-ravshan ko'rsatilgan bo'lishi mumkin. Uning kuzatishlar yo'li bilan aniqlash uchun uzoq vaqt sarflashga to'g'ri kel-

gan bo‘ladi. Har qanday guruhni hosil bo‘ladigan kommunikativ shaxobcha sifatida talqin qilish mumkin.

Lekin sotsiometrik tahlil guruhdagi shaxslararo kommunikativ shaxobchaga juda umumiy tarzda ta’rif berishi mumkin. U nima uchun individ bir xil birliklarda guruhga qarama-qarshi qo‘yilganligi, boshqalarida esa kommunikativ shaxobchadagi bunday uzilish payqamasligini tushunib yetishga olib bormaydi. Sotsiometrik texnika yordamida qayd etiladigan bog‘lanishlar sistemasini muqarrar deb hisoblab bo‘lmaydi. Bugungi «yulduz» ertaga yakkalanib qolishi mumkin. Sotsiometriya natijalari bizga bunday o‘zgarishlarning sabablari haqida ma’lumot bera olmaydi. Shuningdek, guruh a’zolari birovlarini rad etib, boshqalarni tanlaganlarida nimalarga asoslanganliklari, guruhning har xil a’zolariga xos xush ko‘rish va xush ko‘rmasliklar zahirida qanday ma’no borligi mavhumligicha qoladi.

O‘z – o‘zini tekshirish savollari:

1. Guruh klassifikatsiyasi nimaga asoslanadi.
2. Guruh rivojlanish tarixini ta’riflang.
3. Guruxda mos kelish tushunchasini ifodalang.
4. Lider xususiyatlarini keltiring.
5. Guruhni ichki tuzilishi nimadan iborat.
6. Katta guruh, kichik guruh ma’nolarini tushungtiring.
7. Rasmiy va norasmiy guruh deganda nimani tushunasiz.
8. Sotsiometriya tushunchasi nima ?
9. Sotsiometrik usullarni yoritng.

7-mavzu. DIQQAT

REJA:

- 7.1. Diqqat. Diqqat haqida tushuncha
- 7.2. Diqqatning fiziologik asoslari va turlari
- 7.3. Ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqat
- 7.4. Diqqatning xususiyatlari

Mavzu yuzasidan tayanch so‘zlar: diqqat, diqqatning yo‘nalganligi, to‘planishi, induktsiya, dominatlik, ixtiyoriy, ixtiyorsiz diqqat, parishonxotirlik.

Foydalanish uchun adabiyotlar: 2, 3, 4, 5, 7

7.1. Diqqat. Diqqat haqida tushuncha. Diqqat – psixik faoliyatning yo‘naltirilishi va shaxs uchun ma’lum ahamiyatga ega bo‘lgan ob’ekt ustida to‘planishidan (beqaror yoki situatsiyali to‘planishidan) iboratdir. Yo‘naltirilishi deganda psixik faoliyatning tanlovchanlik harakateri, ob’ektning ixtiyoriy yoki beixtiyoriy tanlash tushuniladi. Masalan maktab o‘quvchisining biror boshqa narsaga chalg‘imasdan o‘quv materialining mazmuniga zehn quyib o‘tirishida uning psixik faoliyatining yo‘nalishi ifodalanadi.

Psixik faoliyatning yo‘nalishi deganda, faqat ana shu faoliyatni tanlashgina tushunilib qolmay, balki ana shu tanlaganini saqlab qolish va qo‘llab-quvvatlash ham tushuniladi.

Diqqat psixik faoliyatning yo‘naltirilishi bilan birga, uning tuplanishini ham taqozo qiladi. Psixik faoliyatning bir joyga to‘planishi- -mazkur faoliyatga hech qanday aloqasi bo‘lmagan hamma boshqa narsalardan, boshqa hamma faoliyatdan diqqatni chalg‘itish demakdir. Diqqatni bir joyga to‘plash deganda, mazkur faoliyatga butunlay berilish, unga ozmi-ko‘pmi chuqur e‘tibor berish tushuniladi. Masalan, murakkab va zarur o‘quv materialini o‘qish va tushunish diqqatni to‘plashsiz amalga oshmaydi.

7.2. Diqqatning fiziologik asoslari. Diqqatning fiziologik mexanizmlari ma’lum nerv markazlarining ko‘zqalishi va miyadagi boshqa nerv markazlarining tormozlanishi bilan bog‘liq. Bu mexanizm sub’ekt (organizm) uchun ahamiyatli bo‘lgan qo‘zg‘atuvchilarni ajratishni psixik faoliyatning yo‘nalganligini ta’minalaydi. Bunday yo‘naltirishga orientatsiya (tushunib olish) refleksini misol keltirish mumkin. Har qanday yangi qo‘zg‘atuvich (agar u yetarli darajada kuchli bo‘lsa) bu refleksni, I.P.Pavlov aytganidek, «nima u» degan refleksni keltirib chiqaradi. Bu sodda turdagi diqqatning fiziologik asosidir.

Tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, orientatsiya refleksi paydo bo‘lgan paytda xuddi uyqudan uyg‘onib bedorlikka o‘tishdagidek o‘zgarish hosil bo‘ladi. I.P.Pavlov tomonidan kashf qiligan nerv jarayonlarining induktsiyasi qonuni diqqatning fiziologik asoslarining tushunib olish uchun muhim ahamiyatga ega. Nerv jarayonlarining induktsiyasi qonuniga ko‘ra bosh miya po‘stining bir joyida maydonga kelgan ko‘zg‘alish jarayonlari bosh miya po‘stining boshqa joylarida tormozlanish jarayonini yuzaga keltiradi. Va aksincha bosh miya po‘stining bir joyida maydonga kelgan ko‘zg‘alish jarayonlari bosh miya po‘stining boshqa joylarida tormozlanish jarayonini yuzaga keltiradi.

A.A.Uxtomskiy tomonidan ilgari surilgan dominantlik printsipli ham diqqatning fiziologik asoslarini tushunishda muhim rol o'ynaydi. Bu printsipga asosan, miyada ko'zg'alishining har doim ustun turadigan hukmron o'chog'i mavjud, bu hukmron ko'zg'alish o'chog'i ayni paytda miyaga ta'sir qilib, unda yuzaga kelayotgan hamma ko'zg'alishlarni qandaydir ravishda o'ziga tortib oladi va buning natijasida boshqa ko'zg'alishlarga nisbatan uning hukmronligi yanada oshib boradi. Bunday ko'zg'alish o'chog'ining paydo bo'lish asosi mazkur qo'zg'atuvchining kuchigagina bog'liq bo'lmay, balki nerv sistemasining ichki holatiga ham bog'liq bo'ladi. Bu hol psixologik jihatdan biror qo'zg'atuvchilarga diqqatning qaratilishi va ayni chogda ta'sir qilib turgan boshqa qo'zg'atuvchilardan chalg'ishda ifodalanadi.

Diqqatning turlari. Diqqatning yuzaga chiqish mexanizmlari juda murakkab va ularning ko'rinishi, turlari ham turlichadir. Diqqatning turli ko'rinishlari va mexanizmlarning umumiyliigi asosida ularning turli turlari farqlanadi.

Shaxsning o'z oldiga diqqatni biror ob'ektga qaratishi maqsad qilib qo'yishi va irodaning ishtirokiga ko'ra uch xil diqqat farqlanadi.

7.3. Ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqat. Biz diqqatimizni qaratishni maqsad qilib qo'ymagan paytimizda psixik faoliyatning biror ob'ektga yo'naltirilishi va to'planishiga ixtiyorsiz diqqat deyiladi. Ko'pincha faoliyatning maroqliligi va qiziqarliligi va kutilmaganda favqulotdaligi diqqatni o'ziga tortadi, odamni o'ziga jalb qiladi.

Ixtiyorsiz diqqatni yuzaga keltiruvchi sabablar. Ixtiyorsiz diqqatni yuzaga keltiruvchi sabablar juda xilma-xil va bir-biriga bog'lanib ketgan. Biz ularni shartli ravishda bir-biridan ajratamiz va tahlil kilamiz.

Tashqi kuzatuvchining xarakteri bilan bog'liq ravishda yuzaga keladigan ixtiyorsiz diqqatni keltirib chiqaradigan sabablar:

bunga dastavval qo'zg'atuvchining kuchi yoki intensivligi kiradi. Yetarli darajada bo'lgan har qanday qo'zg'atuvchi: qattiq ovoz, yorqin nur, kuchli silkinish diqqatimizni beixtiyor o'ziga jalb qiladi.

Bunda qo'zg'atuvchining absolyut kuchidan ko'ra, nisbiy kuchi muhimroq rol o'ynaydi.

ko'zg'alishlar o'rtasidagi kontrast ham diqqatni o'ziga beixtiyor tortuvchi sabablardan biridir.

Qo'zg'alishning uzoq vaqt davom etishi va shuning bilan birga narsaning fazoda tutgan o'rnining kattaligi muhimdir. Masalan: hajmi atrofdagi jismlardan katta jism, qisqa muddatli qo'zg'atuvchilar orasida uzoq muddat davomida ta'sir kiluvchi diqqatni o'ziga tortadi.

Qo'zg'atuvchining to'xtab-to'xtab ta'sir qilishi ham kishining diqqatini beixtiyor o'ziga tortadi (yonib-o'chib turuvchi yorug'lik).

Ta'sir qilib turgan qo'zg'atuvchining birdaniga to'xtab qolishi diqqatimizni jalb qiladi.

Ixtiyorsiz diqqatni yuzaga keltiruvchi ikkinchi guruh sabablarga tashqi qo'zg'atuvchining odamning ichki holatiga va avvalo mavjud bo'lgan ehtiyojlarga mos kelishi kiradi. Qorni och kishiga ovqatdan darak beruvchi har qanday qo'zg'atuvchi, masalan, ovqat haqidagi gap, ovqat hidi va shunga o'xshashlar diqqatimizni beixtiyor o'ziga jalb qiladi. Fiziologik jihatdan olganda bu sabablarning ta'sirini Uxtomskiy tavsiya etgan dominanta printsipli bilan asoslash mumkin.

Ixtiyorsiz diqqatni keltirib chiqaruvchi uchinchi guruh sabablarga idrok qilinayotgan ob'ekt va bajarilayotgan faoliyat bilan bog'liq bo'lgan hissiyot kiradi. Eng birinchi navbatda maroqli va jozibali ta'sir predmet va faoliyat kishini o'ziga tortadi. Masalan, qiziqarli ish, qiziq hikoya va shunga o'xshashlar.

To'rtinchi guruh kishining ilgarigi tajribasining diqqatga ta'sirini ko'ritish mumkin. Bunga kishining bilimlari, tasavvurlari, malaka va odatlarining ta'siri kiradi.

Diqqatning ixtiyorsiz jalb qilinishida kutish katta rol o'ynaydi.

Yana bir guruh sabablar – kishining qiziqishlari ham ixtiyorsiz diqqatni keltirib chiqaruvchi sababalar orasida ko'p uchraydi. Qiziqishning mavjudligi har qanday murakkab faoliyatni, ob'ektni ham beixtiyor diqqat ob'ektiga aylantiradi. Yuqorida keltirilgan ixtiyorsiz diqqatni keltirib chiqaruvchi sabablarni pedagoglar dars davomida hisobga olishlari, shular asosida o'quvchilarning ixtiyorsiz diqqatni boshqarishlari lozim.

Ixtiyoriy diqqat. Ko'zlangan maqsad va kabul qilingan qaror tufayli ma'lum bir ishni bajarish lozimligini bilar ekanmiz, bunday holda diqqatning yo'nalishi va to'planishi ixtiyoriy harakaterga ega bo'lishi mumkin. Bunday paytda diqqatimizni bajarayotgan ishimizga qaratishni maqsad qilib qo'yamiz. Diqqatimiz ongli suratda boshqariladi. Ixtiyoriy diqqatni biz diqqatimizni qaratish uchun o'z oldimizga ongli suratda maqsad qo'yamiz, qiyinchiliklarni yengib, diqqatni to'plash uchun kurashib, har qanday boshqa narsalarga berilmaslik uchun iroda kuchini sarflab diqqatning xarakterli xususiyati xuddi mana shu maqsad ko'zlashda, irodaviy zo'r berishda namoyon bo'ladi.

Ixtiyoriy diqqat irodamizning namoyon bo'lishidir. Ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatdan sifat jihatdan farq qiladi. Ixtiyoriy diqqat jarayonida yuqorida keltirilgan ixtiyorsiz diqqatni keltirib chiqaruvchi sabablarning

ta'siri juda kuchli. Ammo bu sabablar bevosita emas, balki bivosita ta'sir qiladilar. Ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatdan kelib chiqqan.

Muvofiklashtirilgan ixtiyoriy diqqat. Ixtiyoriy diqqatdan tashqari, diqqatning yana bir turini qayd etib o'tish lozim. Bu diqqatning ixtiyoriy diqqat kabi maqsadga qaratilgan turi bo'lib, lekin doimiy irodaviy zo'r berishni talab qilmaydi. Diqqat avval boshda ixtiyoriy bo'ladi. Kishi biror faoliyatni bajarishga o'zini majbur qiladi, keyinchalik ishga kirishib, qiziqib ketadi va uning diqqati ixtiyoriy diqqatga aylanadi. Diqqat avval boshda ixtiyoriy edi, keyin esa ixtiyorsizga aylandi. Shu sababli diqqatning bu turi ixtiyoriydan keyingi ixtiyorsiz diqqat ham deb yuritiladi.

7.4. Diqqatning xususiyatlari. Diqqat ko'p tomonli jarayondir. Uning asosiy xususiyatlaridan biri diqqatning barqarorligi va tebranishiga to'xtalib o'tamiz.

Diqqatning davomiyligi va uning tebranishi nimalarga bog'liq. Ayrim tadqiqotchilar diqqatning davomiyligini sof biologik ritm (tebranish)lar bilan bog'lashga intilganlar. Diqqatning tebranishi odatda bilinar-bilinmas qo'zg'atuvchilar orqali o'rganiladi. Masalan, soatning chiqillashiga quloq solsak, ovoz kuchayadi, ba'zan kuchsiz eshitiladi. Bu tebranishlar bir kadar barqaror harakaterga ega. Ularning davomiyligi 1,5 sekunddan 2,5 sekundgacha yetadi. Bu tebranishning mexanizmi diqqatning tebranishi bilan emas, balki sezgi a'zoalrining vaqti-vaqti bilan toliqishi va ularning o'zidagi biologik tebranish bilan bog'liqdir.

Boshqa tomondan esa diqqatning tebranishi, yetarli darajada barqaror bo'lmasligi diqqatning ob'ekti bilan ham bog'liq. Masalan, diqqatni biror harakatsiz narsa ustida uzoq vaqt to'xtatib turib bo'lmaydi.

Diqqatning o'zgaruvchanligi va tebranish ikkilanma (masalan, kesik piramida tasviri) tasvirlarda yaxshi ko'rinadi agar diqqatimiz biror o'zgaruvchan faoliyatga yo'naltirilgan bo'lsa, masalan koptok o'yinini tomosha qilayotgan bo'lsak, diqqatni barqaror emas deya olamizmi? Yo'q bu holda diqqatimiz dinamik harakatga ega bo'lgan bir ob'ektga nisbatan barqaror yo'naltirilgan. Garchi diqqat biror ob'ekt ustida uzoq vaqt davomida to'xtab tura olmasa ham, lekin diqqat uzoq vaqt bitta faoliyatning o'zida to'planib turishi mumkin.

Diqqatning barqarorligi uchun bajarilayotgan faoliyatning aktivligi nixoyatda katta ahamiyatga ega.

Diqqatning barqarorligi – uning biror obekt ustida uzoq vaqt davomida to'planib turishini ko'rsatuvchi xususiyatdir.

Diqqatning bo'linishi (taqsimlanishi). Diqqatning bo'linishi – psixik faoliyatning shunday tashkil qilinishiki, bunda ayni bir vaqtning o'zida ikkita va undan ham ko'p ish-harakat bajariladi. Diqqatning bo'linishiga mi-

sol: bir vaqtning o'zida arifmetik hisoblarni bajarish va biror qo'l mehnati turini bajarish. O'tkazilgan ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, diqqatning taqsimlanishining samaradorligi bir qancha omillarga bog'liq ekan. Shular orasidan eng katta rol o'ynaydiganlari: kishining diqqatining individual xususiyatlari (diqqatning rivojlanganligi) bajarilayotgan ishlardan birortasining avtomatlashganlik darajasi. Bajarilayotgan ishlardan birortasi juda yaxshi o'zlashtirilgan bo'lsa, u diqqatni taqsimlashda ko'p murakkablik tug'dirmaydi. Shu sababli ko'pchilik sohalarda birinchi davrda ishni o'zlashtirish, bir vaqtning o'zida bir qancha ishlarni bajarish, ularni boshqarish va muvofiqlashtirish juda qiyin kechadi. Faoliyat o'zlashtirilib borilgach ko'p takrorlanadigan ish harakat avtomatlashadi, ular maxsus ongli nazoratni talab qilmaydi. Shu sababli kishi ishni bajarish davomida boshqa narsalar haqida o'ylashi, kuylashi, ishga «e'tibor bermasdan» ishlashi mumkin.

Diqqatning ko'chishi. Diqqatning muhim xususiyatlaridan biri, uning ko'chishidir, ya'ni bir faoliyat turidan boshqa bir faoliyatga tez o'tish qobiliyatidir. Diqqatning ko'chirilishiga ba'zan aynan bir vaqtning o'zida idrok qilinadigan, ikkita o'zaro farqlanadigan qo'zg'atuvchini aks ettirishda murojaat qilishga to'g'ri keladi. Misol tariqasida kompliekatsiya deb atalgan tajribani ko'rsatish mumkin. Tajribada 100 qismga bo'lingan tsifrblat bo'ylab strelka tez aylanib turadi, ayni shu tez aylanish davomida tsifrblatning qaeridadir qo'ng'iroq chalinadi. Tekshiriluvchi qo'ng'iroq chalinganda strelka tsifrblatning qaysi bo'lagida turganini aniqlashi kerak. Bu ishni aniq bajarish juda qiyin. Turli tekshiriluvchilar turlicha aniqlaydi, biri 35-bo'lagida desa, boshqasi 25-bo'lagida deyishi mumkin. Hayotda esa diqqatning ko'chishi ikkita narsani (ob'ektni) to'g'ri idrok qilishga yordam beradi. Masalan, notiqqa qarash va uni eshitish ancha yengil bo'ladi; bu yerda eshitish va ko'rish qo'zg'atuvchilarni bir-birini kuchaytiradi.

Diqqatning chalgishi-diqqatning ongli ravishda ko'chishiga butunlay o'xshamaydi. Shu sababli ularni adashtirib yuborib bo'lmaydi. Diqqatning osonlik bilan chalg'ishi, uning yetarli darajada barqaror emasligidan darak beradi. Albatta kuchli, kutilmagan, umuman ixtiyorsiz diqqatni keltirib chiqaradigan sabablar diqqatning chalg'ishiga olib keladi. Ammo diqqatning o'ta tez bo'linishi (chalg'ishi), uning barqaror emasligi faoliyatga o'qishga xalaqit beradi.

Parishonxotirlik. Parishonxotirlik diqqatning salbiy tomonlaridan biridir. Parishonxotirlik ikki turi farqlanadi. Birinchisi, biror ishga (fikrga, uyga) nihoyatda berilib ketish natijasida kishining atrofdagi narsalarga, voqealarga va kishilarga e'tibor bermasligi.

Parishonxotirlikning tomoman boshqa holati- kishining biror narsa us-tida diqqatni doim o‘tib ketaverishidir. Katta kishilarda bunday parishonx-otirlik toliqqan paytlarda uchraydi. Bolalarda esa diqqatning to‘g‘ri rivojlanmaganligi oqibatida bu xususiyat shakllanishi mumkin. Bundan tashqari parishonxotirlikning bunday turi ruhiy kasallik holatlarida ham uchrashi mumkin.

O‘z – o‘zini tekshirish savollari:

1. Diqqat deganda nimani tushunasiz ?
2. Diqqatning yo‘nalganligi va to‘planishi nima ?
3. Ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqat turlarini tushuntiring.
4. Muvofiqlashgan ixtiyoriy diqqatga misol keltiring.
5. Diqqatning xususiyatlarini tushuntiring.
6. Diqqatning tebranishi va barkarorligini izoxlab bering.
7. Diqqatning bulinishi nima va unga misollar keltiring.
8. Diqqatning ko‘chishini tushuntiring.
9. Diqqatning chalg‘ishi deganda nimani tushunasiz ?
10. Parishonxotirlik nima ?

8-mavzu. SEZGILAR

REJA:

- 8.1. Sezgilar haqida tushuncha**
- 8.2. Sezgilarning turlari**
- 8.3. Sezgilarning umumiy qonuniyatlari**
- 8.4. Adaptatsiya**

Mavzu yuzasidan tayanch so‘zlar: sezgi, ekstrotseptiv, propriotsetiv sezgi, kontakt sezgi, adaptatsiya.

Foydalanish uchun adabiyotlar: 2, 4, 5, 7

8.1. Sezgilar haqida tushuncha. Tashqi olamni bilish, undan ke-layotgan ma’lumotlarni kabul qilish va qayta ishlash sezgi jarayonidan bosh-lanadi.

Sezgi – ongimizga ayni vaqtda, bevosita ta'sir qilib turgan narsa va hodisalarning ayrim xususiyatlarini aks ettirishdan iborat psixik jarayondir. Materiya bizning sezgi organlarimizga ta'sir qilib sezgi hosil qiladi. Sezgi a'zolari axborotni kabul qilib oladi va saralaydi. Sezgi a'zolari tashqi olamning kishi ongiga kirib keladigan yagona yo'lidir. Kishi tevarak atrofdagi olam haqida doimo axborot olib turishi kerak. Axborotlarning ko'pligi (ortiqchaligi) yoki tanqisligi (sensor izolyatsiya) organizmda jiddiy funktsional buzilishlarga olib kelishi mumkin. Buni tekshirib ko'rish uchun maxsus surdokameralarda ko'plab tajribalar o'tkazilgan. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, sinaluvchi to'la izolyatsiya holatida bir necha soatdan keyin vahimaga tushadilar, tajribaning to'xtalishini talab qila boshlaydilar. Ularda og'riq, haroratni sezish kabi sezgilar ham buzilishi kuzatiladi. Agar odam ko'proq vaqt izolyatsiyada saqlansa, unda uning ongi buzilishi, turli galyutsinatsiyalar kuzatildai. Real paytda bunday sharoit ongning butunlay buzilishiga olib kelishi mumkin.

Sezgilar va ularning mohiyati haqida ko'plab nazariyalar mavjud. Avvalo shuni ta'kidlab o'tish lozimki, materialistik psixologiya sezgilarni materiya ta'sirining natijasi deb qaraydilar. Sezgilarning haqiqiy mezoni esa amaliyot hisoblanadi.

Sub'ektiv idealistlar (Berkli, Yum, MAx) olamni sezgilarning yig'indisi sifatida talqin qiladilar. Boshqa bir nazariya tarafdorlari (I.Myuller, Gelmgolts) sezgi organlarining o'ziga xos quvvati haqida fikr yuritadilar. Ularning fikricha sezgilar faqat tashqi ta'sirlarning timsoli, shartli belgilari. Shu sababli ular qaysi sezgilar organiga ta'sir qilsa, shu analizatorga xos sezgi hosil bo'ladi. Bu nazariyaning to'g'riligini isbot qiluvchi ko'plab misollar bor – elektr toki, bosimning ta'sirida turli analizatorlarda turli sezgilar hosil bo'ladi.

Ammo hid, tovushlar boshqa sezgi organlariga ta'sir qilib, ularga xos sezgilar hosil kilmaydilar. Sezgi organlari maxsus signallarni qabul qilishga ixtisoslashgan. Sezgi a'zolarining ixtisoslashishi – uzoq davom etgan evolyutsion taraqqiyot mahsulidir. Bundan shunday xulosaga kelish mumkin. Sezgi a'zolarining o'ziga xosligi sezgilarning o'ziga xosligini keltirib chiqarmaydi. Sezgi organlarining o'ziga xos tashqi olamning o'ziga xos xususiyatlari natijasida shakllangan.

Mana shunday maxsuslashgan sezgi organlarining majmui analizatorlarni tashkil qiladi. Har qanday analizator uch qismdan iborat: 1) tashqi ta'sir kuchini ichki nerv kuvvatiga (jarayoniga o'tkazadigan maxsus transformator-analizatorning pereferik qism; 2) analizatorning pereferik qismini markaziy qism bilan bog'laydigan o'tkazish yo'llari. Ular afferent (markazga intiluvchi, efferent (markazdan qochuvchi) va 3) markaziy, pere-

feriyadan keluvchi signallarni qabul qilib, qayta ishlovchi qism (miya qismi).

Analizatorlarning pereferek bo'limida motor va hissiy qismlar uyg'unlashganligi sababli ular ta'sir qilayotgan qo'zg'atuvchilarning ob'ektiv xususiyatlarni aynan aks ettiradi.

8.2. Sezgilarning turlari. Sezgilar ta'sir qilayotgan qo'zg'atuvchining xarakteriga, ko'zg'alishni qabul qilish masofasi, retseptorlarinig joylashgan o'rinlariga ko'ra klassifikatsiya qilinadi. Retseptorlarning joylashgan o'rniga ko'ra sezgilarning quyidagi turlari mavjud:

tashqi olamdagi narsa va hodisalarning xususiyatlarini aks ettirishga moslashgan va tananing tashqi yuzasida retseptorlari bo'lgan sezgilar- ekstrotseptiv sezgilar;

tananing ichki a'zolari va to'qimalarida joylashgan va tananing ichki holatini aks ettiruvchi sezgilar- interotseptiv sezgilar;

retseptorlari paylarda va mushaklarda joylashgan propriotseptiv sezgilar. Ular gavdamizing holati va harakatlari haqida ma'lumotlar berib turadilar.

Ekstrotseptiv sezgilarning o'zlari ikki guruhga – kontrak (bevosita aloqa bog'lovchi) va distant sezgilarga ajratiladilar. Kontrakt sezgilarga (kontakt retseptorlar orkali sezgi hosil bo'ladi) quyidagilar kiradi: ko'rish, eshitish, hid bilish, teri sezgisi, ta'm bilish sezgilari. Sezgilarning bu klassifikatsiyasi modallik bo'yicha klassifikatsiya deyiladi va ular sezgilarning klassik klassifikatsiyasi deb ham yuritiladi. Chunki ular Aristotel tomonidan ko'rsatib o'tilgan sezgilar. Ular orasidan teri sezgisining o'zi bir qancha turlarga bo'linadi (to'qish, harorat, og'riq kabi).

8.3. Sezgilarning umumiy qonuniyatlari. Boshqa tabiat va psixik hodisalar kabi sezgilar ham ma'lum umumiy xususiyatlar va qonuniyatlarga ega. Shu jumladan ularning sifati, intenzivligi (kuchi), davomiyligi sezgilarning umumiy xususiyatlariga kiradi.

Sifat–mazkur sezgining asosiy xususiyati bo'lib, uni boshqa sezgilardan farqlaydi va shu sezgi doirasida o'zgarib turadi. Masalan, eshitish sezgisida tovushning balandligi, mayinligi, zo'rliqi; ko'rish sezgisining boyligi, ranglari va h.k. Sezgilarning sifatlarining boyligi va rang-barangligi materiyaning rang-barangligini aks ettiradi. Sezgilarning intensivligi-ta'sir qilayotgan qo'zg'atuvchilarning kuchi va analizatorlarning funktsional holati bilan belgilanadi.

Davomiyligi- sezgining vaqt bilan bog'liq xususiyati. U ham qo'zg'atuvchining xususiyati va analizatorning funktsional holati bilan bog'liq. Qo'zg'atuvchi sezgi organiga ta'sir qilgandayoq sezgi hosil bo'lmaydi, balki biroz vaqt o'tadi. Bu vaqt sezgining latent (yashirish) davri

deyiladi. Turli sezgi organlarining javob berish tezligi, ya'ni latent vaqti turlicha: taktil sezgilar uchun u 130 millisekund, og'riq uchun 370 millisekund, ta'm bilish uchun 50 millisekundni tashkil qiladi.

Shuningdek, sezgi qo'zg'atuvchi o'z ta'sir kuchini to'xtatgan zahoti yukolmaydi. Ko'zg'atishning asorati, ta'siri yana bir qancha vaqt davom etadi va ular keyin keluvchi obrazlarni hosil qiladilar. Keyin keluvchi obrazlar ijobiy yoki aksi (negativ) bo'lishi mumkin.

8.4. Adaptatsiya. Analizatorlarning sezgirligi bir qator fiziologik, psixologik va muhitning ta'siri ostida o'zgaradi. Bu o'zgarishlar orasida adaptatsiya hodisasi alohida o'ringa ega. Adaptatsiya yoki moslashuv deganda kuzatuvchining ta'siri ostida sezgi organlari sezgirligining o'zgarishi tushuniladi. Adaptatsiyaning uch turi farqlanadi:

Kuzatuvchining davomli ta'siri natijasida sezgilarning to'la yuqolishi. Agar sezgi organiga biror qo'zg'atuvchi doimo ta'sir qilib tursa sezgi batamom yo'qolib ketish tendentsiyasiga ega. Masalan, teriga tegib turgan yengil yuk tez orada sezilmay qoladi (qo'l soati borligini biz sezmaymiz). Bir hid bor joyda uzoq vaqt bo'lsak bu hid sezilmay qoladi.

Kuchli qo'zg'atuvchi ta'siri ostida sezgi organlarining zaiflashishi, kamayishi (negativ adaptatsiya). Agar qo'limizni muzday suvda tutib tursak teridagi sovuqni sezish retseptorlarining sezgirligi kamayadi. Ko'zga kuchli yorug'lik ta'sir qilib tursa ko'zning sezgirligi kamayib, ko'z shu yorug'likka moslashadi. Bu hodisa yorug'lik adaptatsiyasi deyiladi.

Kuchsiz qo'zg'atuvchi ta'siri ostida sezgi organlarining sezgirligi oshishi. Bu pozitiv adaptatsiya deb ataladi. Masalan, kinozalga kechikib kirgach bir qancha vaqt hech narsani ko'ra olmaymiz. Birozdan keyin biz atrofni ko'ra boshlaymiz. Ko'zning sezgirligi oshdi. Buni qorong'ulik adaptatsiyasi deyiladi.

Odatda negativ va pozitiv adaptatsiya bir sezgi organida bir vaqtda ro'y beradi. Undagi bir guruh retseptorlarning sezgirligi oshadi, ikkinchi (qarama-qarshi) guruh retseptorlarining sezgirligi kamayadi. Kunozalga kirganda qorong'ulikni ko'rishga moslashgan hujayralarning (retseptor) sezgirligi kamayadi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan negativ va pozitiv adaptatsiya mavjudgi sababli uy haroratida bo'lgan suv qishda «issiq», yozda «sovuqdek» tuyuladi. Ba'zi retseptorlarning bor yoki yo'qligi to'liq o'rganilmagan. Har holda sezgi organlari butunlay yuqolmaydi.

Adaptatsiyaning biologik ahamiyati shundaki, u kuchsiz qo'zg'atuvchilar salbiy ta'siridan sezgi organlarini himoya qiladi.

Sezgi organlarining sezgirligi faqat qo'zg'atuvchilarning ta'siri ostida o'zgarmaydi. Sezgi organlarining o'zaro ta'siri natijasida ham ularning

sezgirliги oshadi. Masalan, kuchsiz tovush ta'siri ostida turish analizatorning sezgirliги oshadi, kuchli tovush ta'siri ostida esa uning sezgirliги zaiflashadi.

Sensibilizatsiya. Analizatorlarning o'zaro munosabati va mashq qilish natijasida sezgirlikning kuchayishi hodisasiga sensibilizatsiya deyiladi. Sezgilarning o'zaro ta'siri ostida ularning sezgirliгining oshishi ko'zg'alishining kontsentratsiyasi va irradiatsiya jarayonlari bilan tushuntiriladi.

Sinestizatsiya. Qo'zg'atuvchining biron bir analiztorga ta'siri natijasida boshqa bir analiztorga xos sezgining paydo bo'lishi sinestizatsiya deyiladi. Bunga «rangni eshitish» hodisasini misol qilib olish mumkin.

O'z – o'zini tekshirish savollari:

1. Sezgi qanday jarayon ?
2. Gallyutsinatsiya nima ?
3. Sezgi organlarining majmui analizatorlar necha qismdan iborat ?
4. Analizatorlarning periferik bulimini tushuntiring.
5. Sezgilarning turlarini aytib bering.
6. Ekstrotseptiv sezgi nima ?
7. Propriotseptiv sezgilarni tushuntiring.
8. Adaptatsiya nima va uning turlarini tushuntiring.
9. Adaptatsiyaning biologik ahamiyati nima ?
10. Sinesteziya deb nimaga aytiladi ?

9-mavzu. IDROK, IDROK HAQIDA TUSHUNCHA

REJA:

9.1. Idrok haqida tushuncha

9.2. Idrokning predmetliliги va yaxlitliги

9.3. Idrokning konstantliги va anglanganliги

9.4. Appertsepsiya

9.5. Idrokning turlari

Mavzu yuzasidan tayanch so'zlar: idrok, idrokning predmetliliги, yaxlitliги, konstantlik, anglanganlik, appertsepsiya.

Foydalanish uchun adabiyotlar: 2, 4, 5

9.1. Idrok haqida tushuncha. Idrok - inson ongida sezgi organlarimizga bevosita ta'sir etayotgan narsa va hodisalarni tartibga solinib, yaxlit, bir butun holda aks ettirilishi. Idrok narsa va hodisalarning ayrim xususiyatlarini aks ettiruvchi sezgilardan farq qiladi. Lekin idrok narsa ayrim sezgilarning oddiy yig'indisidan iborat emas. Idrok hissiy bilishning yangi, yuqori bosqichidir. Idrok jarayonining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Bular: idrokning predmetligi, yaxlitligi, ma'lum tartibda tuzilishi, konstantligi, anglanganligi.

Idrokning predmetligi. Idrokning predmetligi ob'ektivlash ham deyiladi va tashqi olamdan olingan ma'lumotlarni shu olamning o'ziga qaratishida ifodalanadi. Tashqi olamdan kelayotgan ma'lumot, obraz (masalan, o'qilayotgan kitobning tasviri) bizning sezgi organlarimizda emas (ko'z ichida emas), balki bizning tanamizdan tashqarida, tashqi olamda deb idrok qilinadi. Bu xususiyatsiz odamning amaliy faoliyatini tasavvur qilib bo'lmaydi. Idrokning predmetligi tug'ma hisoblanmaydi. Sub'ektda olamning predmetligini ochib beruvchi ma'lum harakatlar tizimi mavjuddir. Bu yerda to'yish va harakat sezgilari muhim rol o'ynaydi. Harakatlar ishtirok etmaganda idroklarimiz predmetlik sifatiga ega bo'lmagan, ya'ni tashqi olam ob'ektlariga qaratilmagan bo'lar edi. Sezgi va idrokning farqini tushunish uchun quyidagi misolga murojaat kilamiz. B.G.Ananev tomonidan bemor kishida kurish analizatorining sezgirligi (sezgi) saqlanib qolgan holda idrokning buzilishi tasvirlangan. Davolanishning avval boshida u butun fazoni qandaydir uzluksiz yorug'lik oqimi sifatida sezgan. Keyinchalik (davolanish natijasida) shaklsiz ma'nosiz dog'larni ajrata olgan. U birorta ob'ektning predmet sifatida xususiyatini so'z bilan ham, chizish bilan ham tasvirlay olmagan. Uch oy davomidagi davolanishlardan keyingina bemor ko'zining idrok qilish xususiyati qayta tiklangan. Faqat ko'rish sezgisining o'zi narsalarni aks ettirishni ta'sinlay olmaydi. Bunga misol tariqasida ko'pchilik olimlar qurbaqaning ko'zidagi ko'z pardaning ishini misol qilib keltiradilar. Qurbaqaning ko'ziga tushgan soyaning bir necha belgilari, asosan harakatlari va burchaklari haqida darak beradi. Shu sababli baqa harakatsiz pashshalar orasida ochidan o'lishi ham mumkin.

9.2. Idrokning predmetligi va yaxlitligi. Predmetlilik idrokning sifati tarzida ish-harakatlarni boshqarishda alohida rol o'ynaydi. Bu xususiyat yordamida tashqi olamdan olingan ma'lumotlarni ana shu olamning o'ziga solishtirib ko'riladi va idrok obrazlarining real predmetlariga adekvat (mosligi) taminlanadi. Tashqi olam bilan aks ettirilishi mos kelmay qolgan xollarda odam to'g'riroq aks ettirishni ta'sinlovchi idrokning yangi usullarini qidirishga majbur bo'ladi.

Idrokning yaxlitligi. Yukorida ko'rsatganimizdek, idrok sezgi a'zolariga ta'sir kiluvchi narsa va hodisalarning ayrim xususiyatlarini aks ettiruvchi sezgilardan farqli ravishda, narsalarning yaxlit obrazidir. O'z-o'zidan ravshanki, bu yaxlit obraz turli modallikdagi sezgilar orkali olingan narsalarning ayrim xususiyat va sifatlari haqidagi bilimlarni umumlashtirish asosida vujudga keladi.

Idrokning ma'lum tarzda tuzilganligi. Idrok ko'p darajada bizning bir lahzalik sezgilarimizga to'g'ri kelmaydi va bunday sezgilarning oddiy yig'indisidan iborat emas. Biz shu sezgilardan abstraktlashgan, ma'lum vaqt davomida tarkib topadigan elementlarning munosabatining umumlashgan tuzilishini idrok qilamiz. Muzika eshitayotgan kishining uning tuzilishini, uning elementlarining o'zaro munosabatini idrok qiladi. Chunki muzika alohida notalardan iborat emas. Notalarning o'zaro munosabatigina muzikani tashkil qiladi. Turli notalarni turli ketma-ketlikda, tartibda tuzib, turlicha muzika hosil qilinadi.

Shu bilan birga odam notalarni ma'lum ketma-ketlikda emas, balki yaxlit, bir butun muzika sifatida idrok qiladi. Faqat maxsus maqsad bilangina (kompozitor, tankidchi) alohida nota yoki muzika asboblarning tovushiga e'tibor berishi ularni fikran bir-biridan ajratishi mumkin. Bu xususiyatlar idrokning yaxlitligini beradi.

9.3. Idrokning konstantligi va anglanganligi. Idrok qilinayotgan tashqi olam, muhit doimo o'zgarishda, turli holatlarda, turli sharoitlarda namoyon bo'ladi. Turlicha yorug'likda, fazoda turli holatlarda, turli masofda bo'ladi. Bunday omillar ta'siri ostida ko'z sezgi organlarimizga kelayotgan ma'lumotlar turlicha bo'ladi, ularni idrok qilish ham turlicha bo'lishi kerak. Ammo bizning pertseptiv (idrok qilish) tizimimiz bo'layotgan o'zgarishlarni to'g'rilash, tiklash qobiliyatiga ega. Shu tufayli biz atrofimizdagi narsalarning shaklini, rangini katta-kichikligini nisbatan o'zgarmas (konstant) holda idrok qilamiz. Idrokning bu xususiyati ko'rish idroki misolida tushuntiriladi. Narsaning uzoq-yaqinligiga qarab uning ko'z to'r pardasidagi tasviri ham katta yoki kichik bo'ladi. Biz uzoqdagi narsani kichik, yakindagisini katta deb idrok qilamiz. Agar bir qo'limizni uzoqqa cho'zib, ikkinchisini ko'zga yaqin ushlab tursak ham biz ikkala qo'limizni, barmoqlarimizni kattargan yoki kichraygan holda emas, balki uzoq yoki yaqin sifatida idrok qilamiz. Teatrda orqa joylarda va oldinda o'tirgan tomoshabin sahnadagi aktyorlarni bir xil idrok qiladi (katta yoki kichik emas).

Idrok jarayonining konstantligi tug'ma emas. Masalan, qalin o'rmonda yashovchilar ochiq joylarda (cho'l) uzoqdagi predmetlarni uzoqlikda emas, kichik sifatida idrok qiladilar. Idrokning konstantligi

buzilgan, yoki shakllanmagan bo'lsa kishi balanddan turib pastdagi narsani kichikdek idrok qiladi. Bolaligida ko'r bo'lib qolgan bemor 10-12 metr balanlikdagi derazadan pasga bemalol sakrab tasha olsam kerak deb o'ylagan. Chunki u pastdagi narsalarni, predmetlarni uzoqlikdagi emas, kichkina ob'ektlar sifatida idrok qilgan.

Idrok jarayonining konstantliligining pertseptiv tizimining faol harakatidir. Masalan, oynaga qarab turib yozishga harakat qilinsa tez orada kishi avval qiynaladi, keyinroq esa qo'lini to'g'ri boshqarishga o'rganadi. Shuningdek tasvirlarni turli burchak ostida o'zgartirib beruvchi ko'zoynaklar uzoq muddat taqib yurilsa kishi atrof muhitni to'g'ri idrok qilishga o'rganadi. Agar idrokning konstantligi bo'lmasa odam benihoya o'zgaruvchan olamni anglay olmas edi. Idrokning konstantligi tevarak atrofdagi olamning nisbatan barqarorligini ta'minlaydi.

Idrokning anglanganligi. Ma'lumki idrok qo'zg'atuvchining retseptorlarga bevosita ta'siri natijasida yuzaga kelsa ham, biroq pertseptiv obrazlar hamma vaqt ma'lum ma'noga ega bo'ladi. Odamning idroki tafakkur bilan, narsaning mohiyatini tushunish bilan mustahkam bog'liqdir. Narsani ongli idrok qilish – uni fikran atash degan ma'noni anglatadi. Biz idrok kilayotgan narsalarimiz haqidagi ma'lumotlarni o'zimizga tanish bo'lgan narsalarga o'xshashligini aniqlashga, biror sinfga kiritishga, ba'zi kategoriyalarga qo'shishga intilamiz.

9.4. Appertseptsiya. Idrok, uni yuzaga keltirgan qo'zg'atuvchi bilan birgalikda idrok qilinayotgan sub'ektning o'ziga tegishli bir qator omillarga ham bog'liq. Yakka holda olingan ko'z, yoki quloq idrok qila olmaydi, balki tirik odam idrok qila oladi. Konkret tirik odamning doimo turli qiziqishlari, ehtiyojlari, hohishi, hissiyotlari, munosabati bo'lib, ular idrok jarayoniga ta'sir qiladi. Idrokning odam hayoti mazmuniga va odam shaxsining xususiyatlariga bog'liqligi appertseptsiya deb yuritiladi. Idrok jarayoniga odamning oldingi tajribalari katta ta'sir qiladi. Idrok qilish jarayonida odam sezgi organlar orqali olayotgan ma'lumotlar to'g'risida turli gipoteza (farazlarni) ilgari suradi va tekshirib ko'radi. Idrok qilinayotgan lb'ekt haqida, bevosita ravishda, qancha kam ma'lumot olinsa, farazga shuncha ko'p o'rin beriladi. Agar ma'lumotlar yetarli bo'lsa faraz qilish fazasi bo'lmasligi ham mumkin. (Olport tajribalari). Idrok jarayoniga oldingi tajribaning ta'siri tekshirish uchun quyidagi tajriba o'tkazilgan. Odamga narsalarning tasvirini 180 gradusga burib ko'rsatadigan ko'zoynak taqilgan. U hamma narsani to'ntaradigan holatda ko'rgan. Unga yoqilgan sham ko'rsatilganda u shamni to'g'ri holda idrok qilgan. Shuningdek Eymnsning «qiyshaygan xona»larida o'tkazilgan eksperimentlarda shu xonadagi barcha narsalar va odamlar noto'g'ri idrok qilingan. Masalan, katta

yoshli odam boladan ham kichik bo'lib ko'rinadi. Lekin xotinlar o'z erlarini odatdagidek, o'zgarmagan holda idrok qilishgan, xonani esa qiyshiq idrok qilishgan.

Idrok kishining o'tmish tajribasiga bog'liq. Odam qancha tajribaga boy bo'lsa, idroki ham shunchalik boy bo'ladi.

Idrok jarayoni kishining motivlariga munosabati (ustanovka) ga ham juda bog'liq.

9.5. Idrokning turlari. Idrok klassifikatsiyasining asosi, sezgilardagi kabi, idrok jarayonida ishtirok qiluvchi analizatorlarning har xilligidir. Idrok jarayonida qancha analizatorning yetakchilik qilishiga ko'ra ko'rish, eshitish, tuyush, kinestizik, hid bilish va ta'm bilish idroklari farqlanadi.

Idrokning sof holatdagi turlari ham uchraydi. Odatda ular birlashib ketgan.

Bundag tashqari materiyaning yashash shakllariga ko'ra ham idrok turlari, fazoni, vaqtni, harakatni idrok qilish aniqlanadi.

O'z – o'zini tekshirish savollari:

1. Idrok nima ?
2. Idrokda forma (shakl) va fonning ahamiyatini tushuntiring.
3. Idrokning predmetlilikini tushuntiring.
4. Idrokning yaxlitligi nima ?
5. Idrokning ma'lum tartibda tuzilganligini tushuntiring.
6. Idrokning konstantligi qanday sharoitlarda namoyon bo'ladi ?
7. Idrok konstantligiga misollar keltiring.
8. Idrokning anglanganligi deganda nimani tushunasiz ?
9. Appertsepsiya nima ?
10. Idrokning turlarini tushuntiring.

10-mavzu. XOTIRA, XOTIRA HAQIDA TUSHUNCHA

REJA:

10.1. Xotira haqida tushuncha

10.2. Xotira mexanizmlari

10.3. Xotiraning harakat, emotsional, obrazli va so'z-mantiqiy turlari

10.4. Ixtiyorsiz va ixtiyoriy xotira

10.5. Xotira jarayonlari

Mavzu yuzasidan tayanch soʻzlar: xotira, esda saqlash, esga tushirish, unutish, assotsiatsiya, geshtaltizm, harakat xotirasi, emotsional xotira, obrazli xotira, soʻz - mantiqiy xotira, tanish, xotirlash.

Foydalanish uchun adabiyotlar: 2, 4, 5, 7

10.1. Xotira haqida tushuncha. Individning oʻz hayotiy tajribasini esda olib qolishi, esda saqlab turishi va keyinchalik esga tushirib turishi xotira deb ataladi. Xotira sohasida quyidagi asosiy jarayonlar farqlanadi: esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish va unitish. Bu jarayonlar bir-biridan ajralgan holda yuzaga chiqmaydi. Ular bir umumiy jarayonning turli tomonlarini tashkil qiladilar. Xotiraning yuzaga chiqishi, rivojlanishi kishining faoliyati bilan bogʻliq. Maʼlum materialni esda olib qolish hayot faoliyati davomida individual yaʼni shaxsiy tajribani toʻplash bilan bogʻliqdir. Toʻplangan tajribadan keyingi faoliyatda foydalanish qayta esga tushirishni talab qiladi. Maʼlum materialning faoliyatda qatnashmay qolishi yoki faoliyatdan tushib qolishi uni esdan chiqarib qoʻyishga olib keladi.

10.2. Xotira mexanizmlari. Hozirgi kunda xotira mexanizmlari haqida koʻplab nazariyalar mavjud. Ularning barchasini bir necha guruxlarga birlashtirish mumkin.

Birinchi guruh nazariyalar - psixologik nazariyalar, ikkinchisi-neyrofizilogik nazariyalar. Ularga keyingi yillarda yangi nazariyalar, uchinchi yoʻnalish – bioximik yoʻnalishdagi nazariyalar qoʻshilmoqda.

Barcha nazariyalar orasida eng oldin paydo boʻlib rivojlangan nazariyalarga psixologik nazariyalar kiradi. Bu nazariyalar xotira jarayonlarini tarkib toptirishda subʼektning faolligiga qanday oʻrin berilganligiga, subʼekt faolligining oʻziga qanday qaralganligiga bogʻliq ravishda klassifikatsiya qilinadi. Shunday oqimlardan biriga assotsiativ nazariya kiradi.

Assotsiativ nazariyaning asosiy tushunchasi assotsiatsiya tushunchasidir. Assotsiatsiya – aloqa boglanish degan maʼnoni bildiradi va hamma psixik hodisalarni tushuntiruvchi universal mexanizm sifatida karaladi. Ularning fikricha, agar maʼlum psixik hodisalar inson ongida ayni bir vaqtning oʻzida bir-biridan ketma-ket hosil boʻlgan boʻlsa, ular oʻrtasida biron-bir elementi qayta taʼsir qilsa yoki qayta namoyon boʻlsa, ongimizda assotsiativ aloqaning barcha elementlarini qayta tiklashga olib keladi. Shunday qilib, assotsiatizm ikkita taʼsirot oʻrtasidagi aloqa bogʻlanishning zaruriy va yetarli asosi-bu taʼsirlarning inson ongida ayni bir vaqtning oʻzida namoyon boʻlishi deb hisoblaydi.

Assotsianistlar quyidagi assotsiatsiya hosil boʻlishida asosiy sharoitlarni koʻrsatadilar: a) tegishli obʼektlarning zamon va makon izchilligi;

b) ob'ektlarning bir-biriga o'xshashligi, ob'ektlarning bir-biridan farqi, qarama-qarshiligi. Shu sharoitlarga mos ravishda uch turli assotsiatsiya ajratilgan: izchillik assotsiatsiyasi, o'xshashlik assotsiatsiyasi, kontrastlik assotsiatsiyasi.

Ammo bir xil sharoitda doimo bir xil assotsiatsiyalar zanjiri hosil bo'lmaydi. U holda turli kishilar bir xil sharoitda bir xil narsalarni eslab qolgan bo'lar edilar. Haqiqatda esa aloqalar tanlangan suratda hosil bo'ladi.

Geshtaltizm (nemischa «gestalt» - obraz degan ma'noni anglatadi) – psixologik nazariya. Bu nazariyaning asosiy tushunchasi – geshtalt tushunchasidir. Geshtalt tushunchasi yaxlit, bir butun tashkilotni (bir butun organizmi) tarkibiy qismlarga bo'lib bo'lmaydigan tuzilishini anglatadi.

Bu nazariyaga ko'ra aloqalar (bog'lanishlar) hosil qilishning asosi sifatida materiallarning tashkil qilinganligi e'tirof qilinadi. Materialning ma'lum tashkiliy tartibi esda olib qolishda katta rol uynaydi. Ammo materialning tuzilishini ochish va baholash, oqibatda uni esda olib qolishda faqatgina sub'ekt faoliyati natijasi asosiy rolni o'ynaydi.

Hozirgi zamon psixologiya fanida barcha psixik jarayonlarni, shu jumladan xotira jarayonlarini ham tarkib toptirishga sababchi bo'lgan asosiy faktor shaxs faoliyatidir, deb qarovchi nazariyalarp tobora ko'proq e'tirof etilmoqda. Bu nazariyaga asosan materialni esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish jarayonlari sub'ekt faoliyatida ana shu materialni qanday o'rinda turishi bilan belgilanadi.

Xotira turlari. Xotira inson hayoti va faoliyatining barcha sohalarda qatnashishi tufayli uning namoyon bo'lish shakllari ham nihoyat darajada har xildir. Xotiraning har xil turlari uch xil mezon asosida turlarga bo'linadi (birlashtiriladi).

Ko'proq faoliyatda ko'rinadigan psixik aktivlik harakateriga ko'ra xotiraning harakat, emotsional (hissiy), obrazli va so'z-mantikiy turlari farqlanadi.

Faoliyat maqsadi xarakteriga ko'ra xotira ixtiyoriy va ixtiyorsiz xotira turlariga bo'linadi.

Materialni qancha esda olib qolish va esda saqlash muddatiga qarab qisqa muddatli, uzoq muddatli, oparetiv xotira turlariga bo'linadi.

10.3. Xotiraning Harakat, emotsional, obrazli va suz-mantikiy turlari.

Inson faoliyatining har xil turlarida psixik faollikning turlicha ko'rinishlari ustun turishi mumkin. Shunga ko'ra xotiraning ham ma'lum bir turi xizmat qiladi. Bular harakat, emotsional (hissiy), obrazli va so'z-mantikiy xotiralardir.

Harakat xotirasi – turli xil harakatlarni va ularning tizimlarini esga olish, esda saqlash va qayta esga tushirishdan iborat. Ba’zi kishilarda xotiraning bu turi boshqalaridan ustun turadi. Ko‘pchilik yuu xotira turining mavjudligini payqamaydi. Xolbuki xotiraning bu turi har xil amaliy mehnat malakalarini tarkib toptirishning asosini tashkil qiladi. Agar harakat xotirasi bo‘lmaganda edi, biron harakatni amalga oshirish uchun biz shu harakatning o‘zini har gal «boshdan boshlab» o‘rganar edik. Shu jumladan yurish ham harakat xotirasi maxsulidir.

Emotsional (hissiy) xotira- -tuyg‘u hissiyotga xos xotiradir. Emotsional (hissiy) xotira biz boshimizdan kechirgan va xotiramizda saqlab qolgan hissiyotlar harakatga undovchi yoki o‘tmishda salbiy kechinmalarga ega bo‘lgan harakatlardan saqlab qoluvchi signal sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zga kishiga hamdard bo‘lish qobiliyati, kitob qahramoni bilan birga kayg‘urish hissiy xotiraga asoslanadi.

Obrazli xotira–tasavvurlar, tabiat va hayot manzaralari, shuning bilan birga, tovushlar, xidlar, ta’mlar bilan bog‘liq xotiradir. Xotiraning bu turi ko‘rish, eshitish, tuyish, xid bilish va ta’m xotiralaridan iborat bo‘ladi.

Xotiraning bu turlari turli odamlada turlicha rivojlangan bo‘lib, ko‘pchilikda ko‘rish va eshitish yetakchi rol o‘ynaydi. Ammo ba’zi kasblarda va ba’zi ko‘rish va eshitish qobiliyatini yo‘qotgan kishilarda yaxshi rivojlangan bo‘ladi.

Ba’zan eydetik deb atalgan («eydos»-yunoncha so‘z bo‘lib, obraz degan ma’noni anglatadi) xotira turiga ega odamlar ham uchrab turadi. Ularda ko‘rgan predmetlar, sharoitlar butunligicha, xuddi rasmga tushirib olgandek butun, barcha tafsilotlari bilan eslab qolinadi. Ular shu vaziyatni xuddi Hozir idrok qilayotgandek «ko‘ra oladilar».

So‘z-mantiqiy xotiraning mazmunini bizning fikrimiz tashkil qiladi. So‘zlar bo‘lmasa fikr ham bo‘la olmaydi. Shuning uchun fikrlarimizga xos xotira shunchaki mantiqiy xotira emas, balki so‘z-mantiq xotirasi deb ataladi. so‘z-mantiq xotira ikkinchi signallar tizimi asosiy rol o‘ynaydi. Bu xotira turi insongagina xos xotira turidir. Xotiraning bu turi ijtimoiy tajribani o‘rganishda, uni keyingi avlodga yetkazishda-bilimlarni o‘zlashtirishda, tarbiya jarayonida hal qiluvchi o‘ringa ega.

10.4. Ixtiyorsiz va ixtiyoriy xotira. Faoliyat maqsadiga ko‘ra xotiraning ixtiyorsiz va ixtiyoriy turlari farqlanadi. Muayyan maqsadsiz biron-bir narsani esda olib qolish va eslash ixtiyorsiz esda olib qolish, ixtiyorsiz ravishda qayta esga tushirish ixtiyorsiz xotira deyiladi. Biz o‘z oldimizga biron maqsad qo‘yib esda olib qolganimizda ixtiyoriy xotira haqida gap bo‘radi. Ixtiyoriy ravishda esda olib qolish va esga tushirish jarayonlarida

maxsus mnemik («mneme» lotincha soʻz boʻlib xotira degan maʼnoni bildiradi) harakatlar tarzida amalga oshiriladi.

Qisqa muddatli va uzoq muddatli xotira. Operativ xotira.

Maʼlum bir materialni esda olib qolish uchun va uni xotirada mustahkamlash uchun u subʼekt tomonidan tegishli ravishda ishlab chiqilishi lozim. Bunday ishlab chiqish maʼlum mikdorda vaqt talab qiladi. Bu vaqt izlarni konsolidatsiyalash (lotincha «consolidatio» soʻzidan olingan boʻlib, mustahkamlash degan maʼnoni anglatadi) vaqti deb ataladi. Biz maʼlum da-kika davomida Hozir bevosita idrok qilmayotgannarsalarni guyo koʻrishda, eshitishda davom etamiz (xuddi koʻz oʻngimizda turganday yoki qulogʻimizga eshitalayotganday boʻlaveradi). Bu protsesslar beqaror va oʻzgaruvchan boʻlib, qisqa muddatli xotira deb nom olgan. Juda koʻp takror-lashlar, qayta tiklashlar natijasida materialni uzoq muddat davomida esda saqlab qolish harakaterli boʻlgan uzoq muddatli xotiradan farq qilgan holda, qisqa muddatli xotira bir marta hamda hamda juda qisqa vaqt oraligʻida idrok qilish va shu ondayoq qayta tiklashdan soʻng juda qisqa muddatli esda olib qolish bilan harakaterlanadi.

Qisqa muddatli xotira atamasi oʻrinda adabiyotlarda, koʻpincha, uning turli sinonimlari-«bir lahzalik», «dastlabki», «zudlik», «qisqa vaqtli» va shu kabi atamalar qoʻllaniladi.

Operativ xotira tushunchasi inson tomonidan bevosita amalga oshirila-yotgan aktual harakatlar, operatsiyalar uchun xizmat qiluvchi mnemik ja-rayonlarni bildiradi. Masalan, arifmetik amalni bajarayotganda biz oraliq na-tijalarni «yodimizda» saqlab turamiz. Ishlatilgan, ishlangan materiallar esa esdan chiqarib yuborilaveradi. Ish tugatilgach koʻpincha barcha infor-matsiyalar esdan chiqarib yuboriladi. Shu sababli xotiraning bu turini «ish-chi» xotira ham deb yuritildai.

10.5. Xotira jarayonlari. Xotira turlaridan tashqari ularning jarayon-lari ham harakaterlanadi. Bular esda olib qolish (mustahkamlash), esga tu-shirish (aktuallashtirish, qayta tiklash), esda saqlash va unitish jarayon-laridir.

Esda olib qolish natijasida yangi materialni oldin oʻzlashtirilganlari bi-lan bogʻlash orqali mustahkamlanadi. Esda olib qolish individ tajribasini yangi bilimlar bilan boyitishning zaruriy shartidir. Esda olib qolish tan-lovchanlik harakateriga ega. Esda olib qolish quyidagilarga bogʻliq:

inson faoliyatida aktiv qoʻllangan, harakat qilgan narsalarni yaxshi eslab qoladi.

materialni eslab qolish shaxsning motivlari, maqsadlari va faoliyat usullari bilan belgilanadi.

Esda olib qolish ham qisqa muddatli va uzoq muddatli, ixtiyoriy va ixtiyorsiz esda olib qolish tarzida bo‘ladi.

Shulardan ixtiyorsiz va ixtiyoriy esda olib qolishga to‘xtalib o‘tamiz.

Ixtiyorsiz esda olib qolishda material guyoki «o‘z-o‘zidan» esda saqlanib qoladi. Bu nimaga bog‘liq? O‘tkazilgan tadqiqotlarning natijalari shuni ko‘rsatadiki, ixtiyorsiz esda olib qolish quyidagi omillarga bog‘liq:

- material faoliyatning asosiy maqsadining mazmuniga kiradi, agar material faoliyat amalga oshirishning sharoitlariga, usullariga kirsam esda saqlab qolinmaydi;

aktiv aqliy ishni yuzaga keltirgan material ixtiyorsiz ravishda yaxshi esda olib qoladi;

muhim hayotiy ahamiyatga ega bo‘lgan, bizda qiziqish va hissiyot tug‘dirgan material.

Ixtiyoriy esda olib qolish maxsus mnemik harakatlar mahsulidir. Bunda nimani va qanday qilib eslab qolishni aniqlash katta ahamiyatga ega. Bunnan tashqari quyidagi omillarni ko‘rsatish mumkin:

esda olib qolishning motivi;

esda olib qolishning ratsional (oqilona) usullaridan foydalanish;

tushunish, mantiqiy anglab esda olib qolish;

o‘rganilayotgan materialning rejasini tuzish;

taqqoslash;

sistemalashtirish va klassifikatsiya qilish;

obrazli bog‘lanishlarga keng suyanish;

qayta esga tushirish;

qismlarga bo‘lib va yaxlit takrorlash kabilar.

Qayta esga tushirish – ilgari esda olib qolingan materialni aktuallashtirish. Qayta esga tushirishning tanish, qayta esga tushirish va xotirlash kabi turlari farqlanadi.

Tanish – qandaydir ob‘ektni qayta idrok qilish sharoitida uni qayta esga tushirish.

Qayta esga tushirish tanishdan shunisi bilan farq qiladiki, u qayta esga tushirilayotgan ob‘ektni qayta idrok kilmay turib amalga oshiriladi.

Xotirlash-o‘tmishdagi obrazlarimizni zamon va makonda lo-kallashtirilgan holda qayta esga tushirishdan iborat.

Unutish – esda olib qolingan materialni vaqtinchalik yoki butunlay qayta tiklay olmaslik.

Unutish turlari: butunlay unutish, qisman unutish, vaqtinchalik unutish.

Xotiraning ustunlik kiluvchi tiplariga ko‘ra individual farqlar mavjud. Ko‘rgazmali obrazli, so‘z-abstrakt va oraliq tipdagi xotira tiplari farqlanadi.

O‘z – o‘zini tekshirish savollari:

1. Xotira nima ?
2. Xotiraning qanday asosiy jarayonlari farqlanadi ?
3. Xotira mexanizmlari nima ?
4. Xotira assotsiativ nazariyasini tushuntiring.
5. Geshtaltizm tushunchasi nimani anglatadi ?
6. Xotiraning qanday turlarini bilasiz ?
7. Harakat xotirasini tushuntiring.
8. Obrazli xotira anday xotira turlaridan tashkil topgan ?
9. Ixtiyorsiz va ixtiyoriy xotira farqlarini tushuntiring.
10. Xotira jarayoni nima ?

11-mavzu. TAFAKKUR

REJA:

11.1. Tafakkur haqida tushuncha

11.2. Tafakkurning mantiqiy shakllari

11.3. Tafakkur jarayonlari va turlari

11.4. Ko‘gazmali va obrazli - harakat tafakkurlari

11.5. Tafakkurning individual xususiyatlari

Mavzu yuzasidan tayanch so‘zlar: tafakkur, tushuncha, hukm, analiz, sintez, taqqoslash, tafakkurning mustaqilligi va ixchamligi, fikrning tezligi.

Foydalanish uchun adabiyotlar: 2, 4, 5, 7

11.1. Tafakkur haqida tushuncha. Tafakkur – ijtimoiy sababiy, nutq bilan chambarchas bog‘liq, muhim bir yangilik qidirish va ochishdan iborat psixik jarayondir. Tafakkur voqelikni analiz va sintez qilish uni bevosita va umumlashtirib aks ettirishdan iborat jarayondir. Tafakkur amaliy faoliyat asosida hissiy bilishdan paydo bo‘ladi va hissiy bilish chegarasidan ancha tashqariga chiqib ketadi.

Bilish faoliyati sezish va idrok qilishdan bog‘lanadi va keyin tafakkurga o‘tib ketishi mumkin. Biroq tafakkur, hatto eng rivojlangan tafakkur ham hamisha hissiy bilish bilan, ya’ni sezgilar, idrok va tasavvurlar bilan bog‘langan bo‘ladi. Tafakkur faoliyati o‘zining butun «materialani» faqat bitta manbadan, ya’ni hissiy bilishdan oladi. Tafakkur faqat sezgilar va idrok orqaligina tashqi muhit bilan bog‘lanadi va shu tariqa tashqi olamni

aks ettiradi. Ammo sezgilar va idrok kabi hissiy bilish jarayonlari olamning turli xildagi aloqalarini, ular orasidagi bog‘lanishlarni, paydo bo‘ladigan turli muammolarni hal qilish imkonini bermaydi.

Tafakkur qilish davomida tashqi olamni bilish chuqurroq amalga oshiriladi. Buning natijasida narsalar, hodisalar va boshqa shuning kabilar o‘rtasidagi murakkab o‘zaro bog‘lanishlarni ajratish, yechish mumkin bo‘ladi. Zarur hollarda turli vositalar qo‘llaniladi. Quyidagi uch xil hodisalarni o‘rganish davomida vositalar qo‘llaniladi:

Hozirgi paytda bevosita idrok qilishning imkoni bo‘lmagan hodisalarni o‘rganish uchun. Bunga tarixiy voqealar, kelajak rejalar, gipotezalar, umuman yoki o‘tmishda ro‘y bergan yoki kelajakda ro‘y berishi mumkin bo‘lgan hodisalarni o‘rganish davomida;

Sezgi organlarimizning moslashmaganligi sababli bevosita idrok qilishning imkoni bo‘lmagan hodisalarni o‘rganishadi. Bunga misol tariqasida juda kichik zarrachalar, elementlar, inson sezgi organlari «sezmaydigan» turli to‘lqin uzunliklari yoki juda uzoq masofada joylashgan ob’ektlar (planetalar, yulduzlar va h.k);

Bevosita idrok qilishning imkoni mavjud, ammo vosita qo‘llash samarali bo‘lgan hollar. Masalan, o‘sib turgan daraxtning balandligini trigonometrik funktsiyalar yordamida o‘lchash, havo haroratini termometr yordamida o‘lchash kabilar.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, hissiy bilish samarali bo‘lmay qolgan hollarda tafakkur bosh tafakkur boshlanadi. Tafakkur hissiy bilish idrok qilish imkonini bermaydigan voqea, hodisalarni ham o‘rganish imkonini beradi. Masalan, yorug‘lik tezligini o‘lchash, o‘rganish, uning xossalariidan foydalanish faqat tafakkur orqaligina amalga oshirilishi mumkin.

Qachon tafakkur faoliyati boshlanadi? Biz doimo fikrlaymiz. Agar vaziyat bizga tushunarli bo‘lsa, yetarli hamma ma’lumot va vositalarga ega bo‘lsak, biz «o‘ylamaymiz». Tafakkur jarayoni muammo paydo bo‘lsa, muammoli vaziyatda paydo bo‘ladi. Muammoli vaziyat – biror masalani yechish uchun zarur bilimlar, vosita yoki ma’lumot, malakalarning yetishmasligi bilan bog‘liq bo‘ladi. Muammoli vaziyatda bizning avvalgi vosita va usullarimiz yetishmay qoladi. Shu sababli oddiy, tushunarli, o‘zida yangilikni aks ettirmaydigan ma’lumotni eshitayotgan talaba va o‘quvchi fikrlamaydi. Ularni fikrlashga undash uchun muammoli vaziyat yaratish kerak.

Kelib chiqish va rivojlanish bo‘yicha tafakkur ijtimoiy tabiatga ega. Chunki bilishning barcha vositalari, usullari va manbalari inson tomonidan yaratilgan moddiy va ma’naviy boyliklar bilan bog‘liqdir. Odamning aqliy taraqqiyoti insoniyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti davomida to‘plangan

bilimlarni o'zlashtirish jarayonida amalga oshadi. Bu yerda shaxsning faolligini inkor qilmaymiz. Mavjud, tayyor bilimlarni o'zlashtirish boladan fikriy zo'r berish, ijodiy ishlash, yangilik ochishni taqozo qiladi. Aks holda o'zlashtirilgan bilim yuzaki, mexanistik bo'lib qoladi.

11.2. Tafakkurning mantiqiy shakllari. Psixologiya fani mantiq fani bilan birgalikda tafakkurning mantiqiy shakllarini o'rgandi. Tafakkurning mantiqiy shakllari—tushuncha, hukm va xulosa chiqarishlardir.

Tushuncha shunday fikrki, bu fikrda voqelikdagi narsa va hodisalarning umumiy, muhim, farq qiladigan belgilari aks ettiriladi. Masalan, odam tushunchasi uning mehnat faoliyati, mehnat qurollarini ishlab chiqarish, nutq, inson ongi va shular kabilar nixoyatda muhim belgilarni o'zida mujassamlashtirgan. Mana shu belgilar bilan odam hayvonlardan farq qiladi.

Tushunchalarning mazmuni hukmlarda aks ettiriladi. Xukm narsa va hodisalar o'rtasidagi mavjud bog'lanishlarning yoki shu narsa-hodisalarga xos bo'lgan xususiyat va belgilari o'rtasidagi bog'lanishlarni o'zida aks ettiruvchi tafakkur shakli.

Hukmlar ob'ektiv voqelikni qanday aks ettirishlariga qarab chin va yolg'on bo'lishi mumkin. Chin-«Toshkent Uzbekistonning poytaxti». Yolg'on – «Hech qanday uchburchak o'tkir burchakka ega bo'la olmaydi».

Hukmlar umumiy, juz'iy va yakka bo'ladilar. Umumiy hukmda aks ettirilgan xususiyat va bog'lanishlar biror sinfdagi barcha narsalarga taallukli bo'ladi. «barcha metallar elektr tokini o'tkazadilar». Juz'iy hukmlarda tasdiqlash yoki inkor qilish faqat ayrim narsalargagina taalluqli bo'ladi. «Ba'zi o'quvchilar a'lochidirlar». Yakka hukmlarda tasdiqlash yoki inkor qilish faqat bitta narsaga tegishli bo'ladi. «Salimov A. a'lochi o'quvchi».

Hukmlar ikkita yo'l bilan hosil qilinadi:

bevosita usul bilan, bunda idrok qilayotgan narsalar ifodalanadi;

bavosita usul bilan, ya'ni xulosa chiqarish, mulohaza yuritish yo'li bilan.

Bir yoki bir necha hukmlar asosida yangi hukm keltirib chiqarish – xulosa chiqarishdir. Maslan, «Barcha metallar elektr tokini o'tkazadilar, «Mis metall». Ana shu ikkita asosdan yangi hukm – xulosa chiqariladi. «Mis elektr tokini o'tkazadi».

Xulosa chiqarish ikki usul bilan amalga oshiriladi:

induktiv xulosa chiqarish va 2) deduktiv xulosa chiqarish.

Induktsiya - juz'iy hodisalardan umumiy hodisalarga qarata xulosa chiqarish. Deduktsiya – umumiy koidalardan juz'iy hodisaga, faktga, misolga qarata xulosa chiqarish.

11.3. Tafakkur jarayonlari va turlari. Tafakkur jarayonlari (fikrlash) o'ziga xos xususiyatlarga, qoidalarga bo'ysunadi. Tafakkur jarayonining mohiyatini tushunish uchun uning qanday kechishini o'rganish lozim. Tafakkur avvalo analiz, sintez va umumlashtirishdir.

Analiz – ob'ektning muayyan bir tomonlarini, elementlarini, xossalari munosabatlarini va boshqa shuning kabilarni ajratib olib, o'rganilayotgan ob'ektni fikran bo'laklarga, qismlarga, elementlarga bo'lish demakdir. Biron narsani analiz qilish davomida bu narsaning g'oyat muhim, kerakli va qiziqarli va shu kabi muayyan xususiyatlari ajratib olinadi.

Sintez. Bir butun narsani analiz qilish natijasida ajratilgan komponentlarni birlashtirish sintezdir. Analiz va sintez jarayonlari hamma vaqt o'zaro bog'liqdir.

Takkoslash-narsa va hodisalarni bir-biri bilan solishtirib ko'rish va ular orasidagi o'xshashliklar, tafovutlarni topish. Taqqoslash albatta analiz va sintezni taqoza qiladi. Narsa va hodisalarni oldin analiz keyin esa sintaz qilmasdan turib ular orasidagi o'xshashlik va tafovutlarni topib bo'lmaydi.

Taqqoslash davosida narsalarni umumlashtirish amalga oshiriladi. Umumlashtirish o'xshash tarzidagi umumiylik va muhim belgi tarzidagi umumiylik sifatida amalga oshiriladi. Birinchi umumiylik buyicha kit baliq hisoblaanadi (yuzaki belgi) ikkinchi umumiylik asosida esa kit suturemizuvchilar sinfiga kiradi (muhim belgi asosida).

Tafakkur turlari. Psixologiyada tafakkur turlarining quyidagi sodda va birmuncha shartli klassifikatsiyasi tarqalgandir:

1) ko'rgazmali harakat; 2) ko'rgazmali obrazli; 3) mavxum (nazariy) tafakkur.

11.4. Ko'rgazmali va obrazli - harakat tafakkurlari. Tarixiy taraqqiyot davomida odamlar o'z oldilarida turgan masalalarni dastlab amaliy faoliyat nuqtai nazaridan yechganlar; keyinchalik undan nazariy faoliyat ajralib chiqqan. Dastlab yerni qadamlab o'lganlar, keyinchalik uning asosida geometriya fani shakllangan. Bu shuni anglatadiki, sof nazariy faoliyat birlamchi emas, balki amaliy faoliyatning o'zi birlamchidir. Bog'chagacha yosh davrida bolada asosan ko'rgazmali harakat tafakkuri ustun bo'ladi. Hamma ish, «o'ylash», bilish jarayoni harakatlar vositasida amalga oshiriladi.

Ko'rgazmali – obrazli tafakkur. Ko'rgazmali-obrazli tafakkur sodda shaklda asosan bog'cha yoshidagi bolalarda namoyon bo'ladi. Ularda tafakkurning harakatli shakllari saqlanib qolsa ham, ular to'g'ridan-to'g'ri yuzaga chiqmaydi. Endi bola narsa va hodisalarning bevosita idrok qilinmayotganligidagi obraziga suyanib fikr yuritadi. Agar shu yoshdagi bolaga

ikkita bir xil hajmdagi hamirdan qilingan soqqa ko'rsatilsa, u ularning tengligini aytadi. Keyin ularning ko'z o'ngida sokqalardan biron shakliga keltiriladi. Bolalar yassilantirib, non shakliga keltirilgan soqqani ko'p, katta deb ko'rsatadilar (J.Piaje tajribalaridan).

Mavhum (nazariy) tafakkur. Bolalarning amaliy va ko'rgazmali-obrazli tafakkuri asosida ularda mavhum tafakkur shakllanadi. Bu mavhum tushunchalarga asoslangan tafakkur. Bolalarning juda ko'plab fanlardan o'quv predmetlaridan oladigan bilimlari mavhum tushunchalar yordamida ifodalangan. Predmet va hodisalar o'rniga ularning nomlari (so'z-belgi) qo'llaniladi. Mavhum tafakkur endi bolaga endi o'zi yo'q predmetlar bilan ham so'zlar yordamida (nomlari) ishlash, ular ustida fikr yuritish, tafakkur operatsiyalarini amalga oshirish imkonini beradi. Shu sababli mavhum tafakkur o'quvchining o'quv va faoliyatida eng muhim o'ringa ega. Maktabning, pedagoglarning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarning mavhum tafakkurini rivojlantirish, ularda to'g'ri shallangan tushunchalar tizimini hosil qilishdan iboratdir.

11.5. Tafakkurning individual xususiyatlari. Turli kishilarda tafakkur xususiyatlar turlicha tarkib topgan va turlicha namoyon bo'ladi. Biri kishining o'zida ham tafakkurning turli xususiyatlari turlicha namoyon bo'ladi. Bularning hammasi tafakkurning individual xususiyatlarining asosini tashkil qiladi. Tafakkurning individual xususiyatlariga bilish faoliyatining mustaqillik darajasi, epchillik, fikrlashning tezligi kabilar kiradi.

Tafakkurning mustaqilligi dastavval yangi masala, yangi muammoni ko'ra bilish va qo'ya bilishda, undan so'ng esa uni o'z kuchi bilan yecha bilishda namoyon bo'ladi. Tafakkurning mustaqilligida uning ijodiy xarakteri o'z ifodasini topgan.

Tafakkurning ixchamligi shundan iboratki, maslani yechishning boshda belgildangan yo'li (rejasi) asta-sekin yuzaga chiqadigan, avvaldan hisobga olib bo'lmaydigan muammo shartlarini qanoatlantirmasa, ana shu yo'lni o'zgartira olishdan iboratdir.

Fikrning tezligi biror qarorni qisqa muddat ichida qabul qilingan hollarda talab qilinadi.

Tafakkurning yuqorida ko'rsatilgan barcha va boshqa juda ko'p sifatleri uning asosiy sifati yoki belgisi bilan chambarchas bog'liqdir. Har qanday tafakkurning eng muhim belgisi, uning ayrim individual xususiyatlaridan kat'iy nazar, muhim tomonlarini ajratib, mustaqil ravishda tobora umumlashtirishga kela bilishdan iborat.

O'z – o'zini tekshirish savollari:

1. Tafakkur deganda qanday psixik jarayonni tushunasiz ?
2. Qachon tafakkur faoliyati boshlanadi ?
3. Tafakkurning mantiqiy shakllarini tushuntiring.
4. Tushuncha, hukm va xulosa chiqarish deganda nimani tushunasiz?
5. Hukmlar ob'ektiv borliqni aks ettirishiga qarab necha xil bo'ladi ?
6. Tafakkurda induktiv va deduktiv xulosa chiqarishni tushuntiring.
7. Tafakkur jarayonini tushuntirib bering.
8. Tafakkur turlarini aytib bering.
9. Tafakkurning individual xususiyatlarini izohlab bering.
10. Mavhum tafakkur qanday shakllanadi ?

12-mavzu. NUTQ VA MULOQOT

REJA:

12.1. Til va nutq faoliyati haqida tushuncha

12.2. Tilning vazifalari

12.3. Nutq faoliyati haqida tushuncha

12.4. Nutq faoliyatining turlari

Mavzu yuzasidan tayanch so'zlar: nutq, til, muloqot, monolog, dialog, ichki nutq, yozma nutq.

Foydalanish uchun adabiyotlar: 2, 4, 5, 7

12.1. Til va nutq faoliyati haqida tushuncha. Ma'lumki hayvonlar olamidagi aks ettirish shakllari, ularning «tillari» ijtimoiy tajribani uzatish va bu tajribani keyingi avlod tomonidan o'zlashtirish imkonini bermaydi. Shaxsning rivojlanishi, uning ongining shakllanishi, uning individual tajribasi umuminsoniy tajriba bilan uzviy bog'liq. Kishilarda tilning mavjudligi tufayli ular ijtimoiy tajribani uzatadilar va o'zlashtiradilar.

Tilning o'zi nima? Umumiy qilib ta'rif berganda, til belgilar tizimidan iboratdir.

Belgi – voqelikning istagan elementlarini qandaydir aks ettirish, uni shartli ravishda belgilashdir. Masalan, avtomobil haydayotib, yo'limizda uchraydigan ko'cha harakati belgilariga bog'liq holda o'zimizni har xil tutamiz. Bundan ko'rinib turibdiki, belgi ma'lum jihatdan qurolga o'xshaydi. Faqat qurol bizning amaliy faoliyatimizga vositachilik qiladi, belgi esa bizning nazariy va intellektual faoliyatimiz, yuksak psixik funktsiyalarimiz (idrok, tafakkur va h.k.) vositasidir. So'zning belgi sifatidagi asosiy xususiyati uning mazmuni, ma'nosidir. «stul» so'zining

ma'nosi shu predmetning barcha ijtimoiy muhim belgilarini, xususiyatlarini (turkumi, vazifasi kabi) o'zida aks ettiradi.

12.2. Tilning vazifalari. Tilning eng muhim funktsiyalaridan biri - til ijtimoiy tarixiy tajribani berish va uzlashtirish vositasidir. Har bir kishining hatti-harakati va faoliyati kishilikning ijtimoiy tarixiy tajribasiga bog'liq holda rivojlanadi. Kichkina bola dunyoni mustaqil suratda bilib olmaydi. U bilimlarning bir qismini ota-onasidan so'rab, savollar berib o'zlashtiradi. Boshqa bir qismini o'zaro munosabatlarda, asosan, til yordamida o'zlashtiradi. Yana bir qism bilimlarni maktabda, pedagoglardan o'rganadi (til yordamida). Bilimlarning anchagina qismini kitoblardan o'qib o'rganadi (yana til yordamida). Bu tilning kommunikatsiya funktsiyasidir.

Tilning ikkinchi vazifasi (funktsiyasi) – til interaktsiya vositasidir. Ma'lumki, kishining hatti-harakati va faoliyati, ko'pincha, ijtimoiy qimmatga ega bo'lmagan o'zga kishilarning bevosita tajribalari bilan ham belgilanadi. Agar biror kishi boshqasiga magazin yoki oshxonaning ishlamayotganligi haqida xabar bersa, u o'z hatti-harakatini o'zgartiradi. Boshqa magazin yoki oshxonaga borishi mumkin. Bu yerda til yordamida berilayotgan informatsiya kishining hatti-harakatini boshqarmokda. Bu tilning interaktsiya yoki kishining hatti-harakatini boshqarish vositasi sifatidagi funktsiyasidir.

Tilning uchinchi vazifasi (funktsiyasi) – kishining o'z tajribasi va ijtimoiy tajriba asosida o'z hatti-harakatlarini boshqarish bilan bog'liq. Odam biror muammoli vaziyatlarda o'z tajribasigagina asoslanib qolmay, boshqa kishilarning tajribalariga, umuman jamiyat tajribasidan ham foydalanadi. Ana shunday vazifalarni o'z oldiga qo'yish va hal qilish jarayoni intellektual akt (harakat) deb ataladi. intellektual harakat uch bosqichdan iborat bo'ladi: faoliyatni rejalashtirish, uni amalga oshirish, maqsad bilan solishtirib ko'rish. Odamning individual harakatlari, asosan mana shunday intellektual aktlardan tashkil topgan bo'ladi. Bu borada avvalbor odamlarning rejalashtira olish qobiliyati yuzaga chiqmoqda. Bunday rejalashtirish va umuman fikriy masalalarni hal qilish kishining asosiy quroli tildir. Bu yerda til intellektual faoliyatning (idrok, xotira, tafakkur, xayol) quroli sifatidagi vazifasi bilan to'qnash keldik.

12.3. Nutq faoliyati haqida tushuncha. Nutq faoliyati – odam tomonidan ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirish va avlodlarga uzatish yoki kommunikatsiya o'rnatish, o'z harakatlarini rejalashtirishda tildan foydalanish jarayonidir.

Nutq faoliyatining yo'nalishi har xil bo'lishi mumkin:
-yangi informatsiya berish;

-aqliy masalani yechish.

Til aloqa vositasi yoki quroli, nutq faoliyati esa aloqa jarayonining o'zidir.

Psixologiya nutqni o'rganar ekan, har turli sharoitlarda, har xil muammoli vaziyatlarda tildan foydalanish xususiyatlarini aniqlaydi, inson hatti-harakatini rivojlantirishda tilning rolini o'rganadi, bolalarda aloqa (kommunikatsiya) jarayonining tarkib topish yo'llarini va shu kabilarni tahlil qiladi.

12.4.Nutq faoliyatining turlari. Nutq faoliyatini turli belgilar asosida klassifikatsiya qilish mumkin.:

Nutqning psixofiziologik mexanizmi bilan bog'liq bo'lgan murakkablik darajasiga ko'ra:

- xoroviy nutq; - exologik (oddiy takrorlash) nutqi;
- atash nutqi; - kommunikativ nutq.

Nutq faoliyatida rejalashtirishning (programmashtirishning) roli bo'yicha:

- faol nutq; - reaktiv nutq.

Nutqning ixtiyoriyligi bo'yicha:

- ixtiyoriy; - beixtiyor (impulsiv) nutq.

Nutqning etreriorizatsiyalashgan yoki interiorizatsiyalashganligiga ko'ra:

- tashqi nutq; - ichki nutq.

Yuqorida ko'rsatilganlardan bir nechtasiga to'xtalib o'tamiz.

Ixtiyoriy va ma'lum darajada faol nutq ko'p xollarda monologik reaktiv nutq esa dialogik nutq deb ataladi.

Monologik nutq. Monologik nutq ma'lum darajada nutqning batafsil turi hisoblanadi. Chunki monologik nutqda biz barcha ma'lumotlarni iloji boricha to'liq berishga, notanish vaziyat va holatlarni tinglovchi tushunishi uchun batafsil tasvirlab berishga majburmiz.

Monologik nutq – nutqning faol, ixtiyoriy turlaridan biridir. monologik nutqni amalga oshirish uchun gapirayotgan odam qandaydir nutq mazmuniga ega bo'lishi, shu mazmun asosda o'z nutqiy mulohazasini izchil ko'ra bilishi lozim. Boshqacha qilib aytganda notiq o'z nutqini (gaplarnigina emas) avvaldan bir butun holda oldindan rejalashtiradi (programmashtiradi).

Monologik nutq qiyin, murakkab bo'lganligi sababli uni maxsus ravishda tarbiyalash, shakllantirish talab qilinadi. Masalan kichik bola yoki o'rganmagan kishiga o'z fikrini batafsil, monolog sifatida bayon qilish qanchalik qiyinligini barchamiz bilamiz. Shu sababli maktablarda, boshqa tipdagi o'quv yurtlarida monologik nutqni o'stirishga alohida e'tibor ber-

ish lozim. Ayniqsa o'qituvchi uchun «tili tumtoq» bo'lishdan yomonroq, pedagogikaga zidroq narsa yo'q. Nutqning bu turini rivojaltirish uchun turli bahslar, ma'ruzalar bilan chiqishlar, treninglar o'tkazish lozim.

Dialogik nutq. Nutqning bu turi vaziyatga qarab yuzaga chiqadi va kontekstual (shu vaziyatdan, oldingi aytilgan fikrning mazmuni va shakllaridan kelib chiqiladi) xarakterga egadir. Dialogik nutqning xarakteristikasi monologik nutqning xarakteristikasiga qarama-qarshi.

Birinchidan, dialogik nutqda suhbatdoshlarga ma'lum bo'lgan ayrim so'zlar tushirib qoldiriladi. Shu sababli yozib olingan dialogik nutq o'zgalari uchun ko'pincha tushunarsiz bo'ladi.

Ikkinchidan, dialogik nutq ixtiyorsiz, reaktiv nutqdir. Dialogik nutq ko'pincha biror fikrga, luqмага, hatto nutq bilan bog'liq bo'lmagan stimullarga javob tariqasida (qo'lini eshik qisib olgan kishi «Oh!» deydi) yuzaga keladi.

Uchinchidan, dialogik nutq nixoyat darajada oz tartibli. Dialogik nutq davomida luqma tanlash odatda programmaga ega bo'lmasa kerak. Agar dialogik nutq jarayonida rejalashtirishga to'g'ri kelsa ham bu oddiy rejalashtirish bo'ladi. Chunki, biz yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, dialogik nutq kontekstga bog'liq ravishda boshqariladi. Ko'p hollarda u go'yoki o'z-o'zidan «oqib» kelaveradi. Dialogik nutqda qo'llanib odat bo'lib qolgan so'zlar va so'z birikmalari («rahmat», «yaxshi», «marhamat») juda ko'p qo'llaniladi.

Ichki nutq. Ichki nutq nutq faoliyatining alohida xili hisoblanadi. Ko'pincha ichki nutq amaliy va nazariy faoliyatni rejalashtirish fazasida vosita sifatida namoyon bo'ladi. Agar biz biron-bir qiyin masalani yechayotgan bo'lsak uni o'z-o'zimiz bilan maslahat (muhokama) qilib olamiz. Tabiiyki ichki nutq chala-yarim, uzuq-yuluq- ya'ni fragmentar xarakterga ega bo'ladi. Sababi biz o'z fikrimizni nima haqida o'ylab nima haqida «gapirayotganimizni» o'zimiz juda yaxshi tushunamiz.

Ikkinchi tomondan, biron vaziyatni idrok qilish paytida anglashilmovchilik bo'lmaydi. Haddan tashqari sharoitga bog'liqdir. Ichki nutqni artikulyatsiya a'zolarining harakatlarini (lablar, tilning harakatlari) qayd qilish yo'li bilan tekshirish mumkin. Ammo bu holda ichki nutqning mantiqiy jihatdan oxirigacha olib borilmaydigan, real ovoz chiqarishgacha yetkazilmaydigan talaffuz qilish harakatlarigina o'rganildi.

Yozma nutq. Yozma nutq monologik nutqqa juda yaqin turadi. Shu sababli ba'zi qo'llanmalarda uni monologik nutqning turi ham deb ko'rsatishadi. Monologik nutqning barcha xususiyatlari yozma nutqqa ham xosdir. Yozma nutq og'zaki monologik nutqqa nisbatan birmuncha

batafsilroqdir. Chunki yozma nutq jarayonida suhbatdoshdan keluvchi teskari aloqani bo'lmazligi. Bizdan suhbatdoshimiz biror narsani so'ray olmaydi. Shu sababli hamma narsani batafsil, oldindan tushuntirishga, izhor qilishga harakat qilamiz. Bu jihatdan yozma nutq og'zaki nutqqa nisbatan nihoyatda murakkab. Yozma nutqni o'zlashtirish va uni tushunish uchun maxsus tartibda ta'lim olmoq darkor.

O'z – o'zini tekshirish savollari:

1. Nutq va muloqotga ta'rif bering.
2. Tilning vazifalarini sanab o'ting.
3. Intellektual akt deb nimaga aytiladi ?
4. Nutq faoliyatini tushuntiring.
5. Nutq faoliyatining turlarini aytib bering.
6. Dialogik nutq deb nimaga aytiladi ?
7. Monologik nutq deb nimaga aytiladi ?
8. Ichki nutq deganda nimani tushunasiz ?
9. Yozma nutqni tushuntirib bering.
10. Tilning kommunikatsiya funktsiyasi nima.

13 – mavzu. XAYOL. XAYOL HAQIDA TUSHUNCHA

REJA:

13.1. Xayol haqida tushuncha

13.2. Xayol turlari

13.3. Xayol jarayonlari

Mavzu yuzasidan tayanch so'zlar: xayol, passiv va aktiv xayol, ijodiy xayol, agglyutinatsiya, giperbolizatsiya, urg'u berish, sxemashtirish, tipiklashtirish.

Foydalanish uchun adabiyotlar: 2, 4, 5, 7

13.1. Xayol haqida tushuncha. Xayol yoki fantaziya, tafakkur kabi yuksak bilish jarayonlariga kiradi va faqat odamlarga xos bo'lgan faoliyatlarda yuzaga chikadi. Mehnatning tayyor natijasini xayolga keltirmay turib, ishga kirishib bo'lmaydi. Fantaziya yordamida kutilayotgan natijani tasavvur qilish–inson mehnatning hayvonlar instinktiv harakatlaridan tubdan farq qiladi. Xayol inson faoliyatining barcha jabhalarida yuzaga chiqadi. Masalan, oddiy stol yasash uchun ham uning shakli qanday

bo'ladi, nima uchun kerak, rangi, balandligi va h.k.larni oldindan tasavvur qilish lozim. Bir so'z bilan aytganda, ishni boshlashdan oldin bu stolni tayyor holda ko'ra bilish talab qilinadi.

Xayol inson ijodiy faoliyatning zarur elementi bo'lib, mehnatning oxirgi va oraliq mahsulotlarida o'z ifodasini topadi. Xayol mehnat natijalarini narsalarda gavdalantirishga undaydi va shuning bilan birga muammoli vaziyat aniq bo'lmagan hollarda ish-harakat programmasini tuzishni ta'minlaydi. Shuning bilan birga xayol biror aniq faoliyatning o'rnini bosuvchi obrazlar hosil qilish vositasi sifatida yuzaga chiqadi. Xayol tafakkur singari, muammoli vaziyatda, ya'ni masalani yechishning yangi usullarini qidirib topishda yuzaga keladi. Ehtiyojlarni qondirishning real jarayonidan oldin ehtiyojlarni qondirishning soxta, xayoliy jarayoni sodir bo'ladi.

Muammoli vaziyatda masalani hal qilish uchun biz tushunchalarga (bilimlarga) va obrazlarga suyanamiz. Ko'pincha bu ikkala vosita ham birgalikda qo'llaniladi. Ammo ulardan qaysi birining ustunligi muammoli vaziyatning xarakteriga bog'liq. Agar masalaning dastlabki ma'lumotlari, chunonchi, ilmiy muammoning dastlabki ma'lumotlari aniq bo'lsa, masalani yechish yo'lining mohiyati ko'proq tafakkur qonunlariga tobe bo'ladi. Agar muammoli vaziyat jihatdan o'zining noaniqligi bilan ajralib tursa, dastlabki ma'lumotlarni aniq analiz qilish juda qiyin bo'lsa xayol mexanizmlari ishga tushadi.

13.2. Xayol turlari. Xayol o'zining faolligi va aktivligi bilan harakterlanadi. Shu bilan birga xayol kishini faollikka undovchi kuch, turtki sifatida ham ishlaydi. Lekin ayrim hollarda xayol faoliyatning o'rnida, ya'ni soxta faoliyat sifatida harakat qilishi mumkin. Odam og'ir ahvolga tushganda, biror masalani yecha olmaganda, o'z xatolaridan qochishga harakat qilgani kabi hollarda u foydasiz orzularga, real hayotdan uzoq fantastika olamiga kirib ketishi mumkin. Bunday hollarda kishi amalga oshirib bo'lmaydigan ish-harakat rejalarini tuzadi. Xayolning bunday turi passiv xayol deb ataladi. Passiv xayol ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz yuzaga kelishi mumkin. Ixtiyoriy ravishda yuzaga keltirilgan, lekin hayot bilan, real hayotdagi faollikka olib kelmaydigan passiv xayol turi shirin xayol deb ataladi. qandaydir quvonchli, yoqimli narsalar haqida shirin xayollarga berilish hammaga xos. Ammo inson hayotida shirin xayol kechirish hollari ko'proq bo'lsa, bu shaxsning passivligidan dalolat beradi. Passiv xayol ixtiyorsiz ravishda ham yuzaga kelishi mumkin. Xayolning bu turi asosan ong faoliyatining, ikkinchi signallar sistemasining susayishida, odamning vaqtinchalik harakatsizlik holatida, uyqusirash holatida, effekt holatida, uyquda (tush ko'rish), ongning kasallikka uchrab buzilishida (gallyutsinatsiya) va shu kabilarda sodir bo'ladi.

Passiv xayolning aksi bo'lgan aktiv xayol ijodiy va qayta tiklovchi xayol turlariga bo'linadi.

Ma'lum bir asosga yozuvlarga, chizmalarga asoslanib, ularga muvofiq keladigan obrazlar tizimini yaratuvchi xayol qayta tiklovchi xayol deyiladi.

Ijodiy xayol qayta tiklovchi xayoldan farq qilgan holda, original va qimmatli moddiy mahsulotlarda amalga oshiriladigan yangi yangi obrazlarni yaratish. Ijodiy xayol barcha turdagi texnik, badiiy va boshqa ijodiyotning ajralmas qismini tashkil qiladi.

13.3. Xayol jarayonlari. Xayol (fantaziya) obrazlari qanday yaratiladi? Xayol jarayonlari ham idrok, xotira, tafakur kabi analitik va sintetik harakaterga ega. Analiz idrok va xotiradayoq ob'ektning ayrim umumiy belgilarini ajratish va saqlash hamda muhim bo'lmagan belgilardan chetlashish imkoniyatini beradi. Analiz va undan keyingi sintez natijasida andaza, etalon hosil qilinadi. Shu etalonga suyangan holda tashqi olam, borliq, predmetlar va hodisalar o'rganiladi.

Analiz va sintez xayol jarayonida boshqacha o'ringa va yo'nalishga ega. Chunki xayol jarayonida yangi, avval bo'lmagan obrazlar, tasavvurlar yaratiladi. Albatta bunda yangilik va eskilik o'rtasidagi izchillik saqlanib qoladi. Xayol jarayonlarida tasavvurlar sintezi turlicha amalga oshiriladi.

Agglyutinatsiya. Agglyutinatsiya kundalik hayotimizda birlashtirib bo'lmaydigan turli sifatlar, xususiyatlar va qismlarni «yopishtirib» birlashtirishdan iborat xayol jarayoni. Agglyutinatsiya yo'li bilan ko'proq ertak obrazlari yaratiladi (suv parisi, tovuq oyog'ida turgan uy, pegas, kentavr va shu kabilar), agglyutinatsiyadan texnik ijodda ham foydalaniladi (tank amfibiya, gidrosamolyot).

Giperbolizatsiya. Giprebolizatsiya narsalarni kattalashtirish, kichraytirish, ularning ma'lum qismlarining sonini ko'paytirish, ularning o'rnini almashtirish orqali yangi obrazlar yaratish. Bunga misol keltirib, ko'p qo'lli xudolarning obrazi (xind afsonalarida), katta odam, no'xatdek kichik polvon, yetti boshli ajdarlar va shu kabilar giperbolizatsiya yo'li bilan yaratilgan obrazlardir.

Urg'u berish. Fantaziya obrazlarini yaratishning yana bir yo'li narsalarning kanaydir sifatlarini, belgilariga urg'u berish, ularga diqqatni turli yo'llar bilan jalb qilishdir. Bu usullar ayniqsa satirik jurnallarda ko'p qo'llaniladi. Bu yo'l bilan o'rtoqlik hazillari va turli karikaturalar yaratiladi.

Sxematizatsiya. (sxemalashtirish)-biror mavjud narsadan andaza olib, shu andaza asosida obrazlar yaratish. Masalan, rassomlar turli o'simliklarning obrazi asosida naqshlar yaratidilar.

Yangi xayol obrazlarini yaratishning yana bir usuli, tipiklashtirish. Tipiklashtirishdan badiiy adabiyotda keng qo'llaniladi. Bu usul yordamida biror hodisaga, kishilar toifalariga, davrga xos yoki ularda ko'p takrorlanuvchi belgilar ma'lum obrazlarda gavdalantiriladi.

O'z – o'zini tekshirish savollari:

1. Xayol haqida tushuncha bering.
2. Passiv xayol deb nimaga aytiladi ?
3. Shirin xayol deb nimaga aytiladi ?
4. Aktiv xayol deganda nimani tushunasiz ?
5. Qayta tiklovchi xayol deb nimaga aytiladi ?
6. Ijodiy xayolni tushuntiring.
7. Xayol obrazlari qanday yaratiladi ?
8. Agglyutinatsiya deganda nimani tushunasiz ?
9. Giperbolizatsiya nima ?
10. Yangi xayolni tipiklashtirishni tushuntiring.

A d a b i y o t l a r

1. Karimov I.A. O‘zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura.T., O‘zbekiston, 1996.
2. Karimov I.A. Barkamol avlod O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: Sharq, 1998.
3. Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash – davr talabi. T.5., T.: O‘zbekiston, 1997.
4. Davletshin M.T, Tuychieva S.M. Umumiy psixologiya. T.: 2002 y.
5. Karimova V.M, Akramova F.A. Psixologiya. Ma’ruzalar matni. –T.: O‘qituvchi, 2001.
6. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. –T.: «O‘qituvchi», 1998.
7. G‘oziev E. Psixologiya. T.: O‘qituvchi, 1999.
8. Anikeeva N.P. Jamoada ruhiy muhit. T.: O‘qituvchi, 1997.
9. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: 2000.
10. Andizova T.M. Boshqaruv muloqoti psixologiyasi.T.:2000.
11. Бодалов А.А. Мягкость и общение. М.: Наука, 1998.
12. G‘oziyev E. Xotira psixologiyasi. T.: 1996.
13. Munavvarov A.Q. Oila psixologiya. –T.: O‘qituvchi, 1997.
14. Крылов А. Психология. Учебник. –М.: 1998.
15. Shoumarov G‘.B. 1001 savolga psixologiyaning 1001 javobi. T., Mehnat, 2000 y.
16. Safaev N.S. G‘afforov B.T. Muomala sirlari. Deyl Karnegi tizimi asosida tuzilgan maslahatlar. T.: O‘qituvchi, 1997.
17. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. М.:МГУ. 2000.
18. Turg‘unov Q. Psixologiya terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati. T.: O‘qituvchi, 1999.
19. Karimova V.M, Akramova F.A. Iqtisodiy psixologiya. Ma’ruzalar matni. T.: O‘qituvchi, 2002.
20. Internet ma’lumotlari:
<http://www.psychology.ru;>
<http://psy.piter.com;>
<http://www.nsu.ru/psych/internet;>
[http://www.psychology.all.ru.](http://www.psychology.all.ru)

M u n d a r i j a

KIRISH	5
1–mavzu. Psixologiya fanining predmeti va fanlar tizimida tutgan o‘rni	6
1.1. Psixologiya fanining predmeti.....	6
1.2. Psixologiyaning fan sifatida rivojlanishi	8
1.3. Psixik hodisalar va ularning shakllari	10
1.4. Psixologik nazariyalarning yo‘nalishlari.....	11
1.5. Hozirgi zamon psixologiya fani va uning fanlar tizimida tutgan o‘rni..	12
2-mavzu. Hozirgi zamon psixologiya fanining tuzilishi va metodlari	14
2.1.Hozirgi zamon psixologiya fanining tuzilishi va tarmoqlari	14
2.2. Psixologiya fanining asosiy prinsiplari.	16
2.3. Hozirgi zamon psixologiya fanining metodlari.....	16
2.4. Psixologik tadqiqot o‘tkazishning asosiy bosqichlari	19
3-mavzu. Biologik evolyutsiyada psixikaning paydo bo‘lishi va rivojlanishi	20
3.1. Psixika materiya evolyutsiyasining natijasi sifatida	20
3.2. Seskanuvchanlik va tropizmlar.....	21
3.4.Instinktlar, ko‘nikmalar	22
3.4.Hayvonlarning intellektual harakatlari	23
3.5. Inson va hayvonlar psixikasi o‘rtasidagi farqlar	24
3.6. Ong haqida tushuncha	25
4-mavzu. Shaxs tuzilishi va shakllanishi shaxs psixologiyasi.	26
4.1.Shaxsning psixologik xarakteristikasi	27
4.2.Shaxs tuzilishida biologik va ijtimoiy omillar	29
4.3. Shaxs haqidagi psixologik nazariyalar	30
4.4. An’anaviy nazariyalar.....	30
4.5. Shaxs haqidagi eng yangi nazariyalar	32
5-mavzu. Shaxs faoliyati. faoliyat haqida umumiy tushuncha	34
5.1.Shaxs va uning faolligi	34
5.2. Faoliyat turlari	35
5.3. Jismoniy va aqliy harakatlar	36
5.4. Ijtimoiy xulq motivlari va shaxs motivatsiyasi	38
5.5. Motivlarning turlari	41
6-mavzu. Guruh va jamoa psixologiyasi.....	44
6.1.Guruh haqida tushuncha	44
6.2. Guruhlardagi ijtimoiy psixologik hodisalar	46
6.3. Guruhning ichki tuzilishi	47
6.4. Lider tiplari	47
6.5. Guruhning ichki tuzilishini o‘rganish.....	48

7-mavzu. Diqqat	49
7.1. Diqqat. Diqqat haqida tushuncha	50
7.2. Diqqatning fiziologik asoslari	50
7.3. Ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqat	51
7.4. Diqqatning xususiyatlari.....	53
8-mavzu. Sezgilar	55
8.1. Sezgilar haqida tushuncha	55
8.2. Sezgilarning turlari	57
8.3. Sezgilarning umumiy qonuniyatlari	57
8.4. Adaptatsiya	58
9-mavzu. Idrok, idrok haqida tushuncha	59
9.1. Idrok haqida tushuncha.....	60
9.2. Idrokning predmetliligi va yaxlitligi	60
9.3. Idrokning konstantligi va anglanganligi.....	61
9.4. Appertsepsiya	62
9.5. Idrokning turlari.....	63
10-mavzu. Xotira, xotira haqida tushuncha.....	63
10.1. Xotira haqida tushuncha	64
10.2. Xotira mexanizmlari	64
10.3. Xotiraning Harakat, emotsional, obrazli va suz-mantikiy turlari	65
10.4. Ixtiyorsiz va ixtiyoriy xotira	66
10.5. Xotira jarayonlari.....	67
11-mavzu. Tafakkur.....	69
11.1. Tafakkur haqida tushuncha.....	69
11.2. Tafakkurning mantiqiy shakllari	71
11.3. Tafakkur jarayonlari va turlari.....	72
11.4. Ko‘gazmali va obrazli - harakat tafakkurlari	72
11.5. Tafakkurning individual xususiyatlari	73
12-mavzu. Nutq va muloqot	74
12.1. Til va nutq faoliyati haqida tushuncha	74
12.2. Tilning vazifalari	75
12.3. Nutq faoliyati haqida tushuncha.....	75
12.4. Nutq faoliyatining turlari	76
13 – mavzu. Xayol. xayol haqida tushuncha.....	78
13.1. Xayol haqida tushuncha	78
13.2. Xayol turlari.....	79
13.3. Xayol jarayonlari	80
Adabiyotlar	83